Tarih Dergisi, Sayı 65 (2017 / 1), İstanbul 2017, s. 131-166

TEHCİR SONRASI MÜSLÜMAN ÇOCUKLARA EL KONULMASI MESELESİ*

Selma Göktürk ÇETİNKAYA**

Öz

Harb-i Umumi'deki Müslümanlara yönelik mezalime karşı 27 Mayıs 1915'te çıkartılan Tehcir Yasası'ndan muaf olan yetimleri, on yaşından küçük çocukları ve yirmi yaşından küçük kızları yetimhaneler, zengin aileler, bağlı bulundukları cemaatlerle nüfuzlu kişiler sahiplenmişlerdir. Tehcirden dönüşleri başlatan 18 Aralık 1918 tarihli Geri Dönüş Kararnamesi'nin yetimlerin kimliklerinin incelenerek iade edileceklerini belirtmesine rağmen Ermeniler ve İtilaf askerleri evlerden, yetimhanelerden, hatta sokaklardan çocuk toplamaya başlamışlardır. Ermeni olup olmadığına bakmadan Müslüman çocuklar ailelerinden zorla koparılmıştır. Osmanlı Devleti'nin çabaları sonuçsuz kalmış, Anadolu'dan İstanbul'daki yetimhanelere getirilip Hıristiyanlaştırılmaya çalışılan, Ermeni olduklarını kabule zorlanan bu çocukların çoğuna Ermeni kimliği verilmiş ve Ermeni yetimlerle beraber 1920 itibariyle yurt dışına çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeni, Tehcir, Yetim, Yetimhane.

Abstract

THE SEIZURE OF MUSLIM CHILDREN AFTER THE RELOCATION

Orphanages, rich families and influential people within their communities were allowed to adopt Armenian orphans because of the Relocation and Resettlement Law passed on May 27, 1915 that tried to ameliorate the atrocities committed towards Muslims in World War I. In 1918 after the end of the war an account of the Armenian orphan children was gathered and it indicated that the identities of the children were going to be investigated, but Armenians and Allied Forces soldiers began to gather children from houses, orphanages and even the streets. Muslim children, who were not orphans, were separated from their families. The efforts of the Ottoman Empire remained inconclusive and those children taken to orphanages in İstanbul from Anatolia were Christianized. Many of those children were forced to accept that they were Armenians, given Armenian identity cards and were sent abroad with Armenian orphans in 1920.

Keywords: Ottoman Empire, Armenian, Relocation, Orphan, Orphanage.

---

* Bu metin 12-15 Kasım 2014 tarihleri arasında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi ile Akdeniz Üniversitesi tarafından düzenlenen Savaşan Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı başlıklı uluslararası sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; selma.cetinkaya@bilecik.edu.tr.

Ermenilerin Tehcir Öncesi Faaliyetleri, Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkış Süreci

Doğu vilayetlerindeki Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı patlak verince Kafkasya'daki Rus makamlarla gizlice görüşerek bir yeraltı teşkilatı geliştirmişler ve Rus ordusuna gönüllü olarak geçmeye başlamışlardır[1]. Ayrıca doğuda ihtilal merkezi olarak belirlenen Van, Bitlis, Erzurum, Şebinkarahisar'da, ikinci derecede de Sivas, Kayseri ve Diyarbakır'da genel müfettişlerini, savaş komutanlarını ve çete reislerini seçmişlerdir. Konumuzla da bağlantılı olarak belirtmek gerekir ki, seferberlik ilanında tüm Taşnak Şubelerine, 13 yaşına kadar olan erkeklerin komiteye üye olarak kaydedilip silahlandırılmaları emredilmiştir[2]. Elbette bu süreçte sadece doğu vilayetlerinden değil; Varna, Rusçuk, Köstence, İbrail ve Sünne gibi Balkan topraklarındaki pek çok Ermeni gönüllü de Rusya'ya geçmiştir[3]. Rusya'ya geçen gönüllüler arasında Osmanlı ordusunda görev almış askerler de vardır ki bunların çoğu III. Ordu'da görevli olanlardır. Rusya'ya geçen tüm bu gönüllüler kısa süre sonra geri dönerek köyleri yakmaya, Müslümanları katletmeye başlamışlardır[4]. 3 Ağustos 1914'te Genel Seferberlik ilan eden Osmanlı Devleti'ne karşı ilk ayaklanmayı 17 Ağustos 1914'te Zeytun Ermenileri çıkartmış, Çanakkale Savaşı'nın şiddetlendiği sırada bu yöredeki olaylar daha da artmıştır. Bunun üzerine bölgeye Türk kuvvetleri sevk edilmiş, çıkan müsademede, günümüzde Zeytun'a ismini de veren, Maraş Jandarma Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey şehit düşmüştür[5]. Zeytun'dan ayrı 1915 başında Kars ve Ardahan havalisinde de Rusların kışkırtmasıyla yerli Ermeniler 30 bin Müslüman erkeği katletmiş, karlı dağlara kaçan kadın ve çocuklar "dil-hıraş" bir halde bulunmuş, Ermeni muhafazasına verilen Osmanlı esirleri de tüfek dipçikleriyle itlaf edilmişlerdir[6]. Yine Van ve çevresinde de Ermeni olayları yaşanmıştır. 15 Mart 1915'te Mahmudi (Van'ın Özalp ilçesi) Kaymakamı Kemal Bey'in Van Valiliği'ne verdiği bilgilere göre zulme uğrayanlardan konumuzla ilgili olanlar şu şekilde sıralanabilir:

---

1 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2005, s. 286.

2 ATASE, BDH, Klasör: 528, E. Dosya: 1029, Y. Dosya: 2061, Fihrist: 21 (1-18)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 97-121.

3 BOA, HR.SYS, nr. 2871/1.

4 Gürün, *a.g.e.*, s. 285-286

5 Ahmet Eyicil, "I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi", *Belleten*, LXVII/250 (Aralık 2003), s. 914.

6 BOA, HR.SYS, nr. 2363/1'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 91, Ankara 2007, s. 118.

* Kavlik'te (Van'ın Saray ilçesine bağlı Keçikayası) Hacı Molla Sait, kızını kendi elleriyle boğazlaması için zorlanmış, her teklifte organlarından biri kesilip şehit edilmiştir.

* Şezuhane'de Cündi Ağa'nın hizmetçisi Asmo çocuğuyla tandıra atılıp yakılmıştır.

* Yamanyurt'ta Miha'nın eşi Fato üç çocuğu ile boğazlanmıştır.

* Saray ve Esedboyu camileri ahıra dönüştürülüp medrese öğrencilerine zorla Hıristiyanlık kabul ettirilmek istenmiştir.

* Perakal'de (Van'ın Özalp ilçesine bağlı Boyaldı) Nezu Hatun tandırda yakılan iki torununun etini babasına ve anasına yedirmek üzere zorlandığını ve sonrasında öldürüldüğünü görerek delirmiştir[7].

Ermenilerin zulmü bununla da kalmamış, 15 Nisan 1915'te Van çevresinde, 17 Nisan'da Şatak'ta (Çatak), ertesi gün Bitlis'te ve 20 Nisan'da da Van merkezde ayaklanmışlardır. 16/17 Mayıs gecesi ise Van, Rus ve Ermenilerin eline geçmiştir. Rus Çarı 21 Mayıs'ta Van'daki Ermeni İhtilal Komitelerine gönderdiği telgrafla "Rusya'ya hizmetlerinden dolayı" teşekkür ederken Amerika'da yayınlanan Ermeni Gochak Gazetesi'nde boğazlananların sonrasında Van'da sadece 1.600 Türk'ün kaldığı duyurulmuştur. Ermeniler bölgede yüzlerce kişiyi katletmiş, 80 bin Müslüman Bitlis'e doğru kaçmaya başlamıştır. Türk ordusunun ikmal yolları vurulmuş, bu durum Erzurum, Bitlis ve Trabzon'un işgaline de sebep olmuştur. Ermeniler ayrıca Adana, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Urfa, İzmit, Adapazarı ve Bursa'da da olaylar çıkarmışlardır[8]. Ermenilerin sadece Doğu Anadolu'da ve 1915 senesi içinde katlettiği insan sayısı 102 bin olarak gösterilmektedir ve bu insanlar sivildir; köy ve şehirlerde yaşlılar, kadınlar ve çocuklar hunharca öldürülmüşlerdir[9].

Yaşanan olaylar sırasında Ermenilerin sistematik bir şekilde hareket ettiklerini belirtmek gerekir. Bu durumu Ermenilerin köylere kadar ilettikleri bir talimatta da görmek mümkündür. Talimatın bir maddesi oldukça dikkat çekmektedir. Bu maddede "cephe gerisinde iki yaşına kadar olan bütün Müslümanları gördük-

---

7 ATASE, BDH, Klasör: 520, E. Dosya: 1027, Y. Dosya: 2024, Fihrist: 11 (1-3)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I, s. 61-70.

8 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2007, s. 56-58, Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı/ Barışma Ümitleri*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları, Londra 2007, s. 90.

9 Hikmet Özdemir, "Türk-Ermeni İhtilafının Geometrisi", *Psiko-Politik Bir Yaklaşım İle Türk-Ermeni İlişkileri*, der. Bahar Senem Çevik Ersaydı - Abdülkadir Çevik, Uşak 2011, s. 99.

leri yerde ve her fırsatta katledeceklerdir" demektedir ve bu talimat uygulamaya konulmuştur. Tüm bu olaylar yaşanırken Osmanlı Devleti de bazı girişimlerde bulunmuştur. Örneğin 25 Şubat 1915'te Başkumandanlık bütün birliklere gönderdiği bir tamimle Ermenilerin çeteler kurduğunu, isyana hazırlandıklarını, dolayısıyla Ermeni erlerin seyyar orduda ve silahlı hizmetlerde kullanılmamasını, silahlı saldırılara karşı konulmasını, gerekirse örfi idare ilan edilmesini, ancak sadık tebaaya zarar verilmemesini istemiştir. Bundan ayrı 24 Nisan 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara "acele ve gizli" bir genelge[10] gönderilerek "Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması bildirilmiştir. Bu bağlamda Başkumandanlıktan tüm birliklere 26 Nisan 1915'te bir tamim gönderilmiştir. Akabinde sadece İstanbul'da 235[11] kişi tevkif edilmiştir. Bu tutuklanmalar Ermeniler için bir yıkım kabul edilmiş ve genelgenin çıkarıldığı tarih her yıl "Katliam günü" olarak anılır olmuştur. Bu tutuklamalara rağmen Ermenilerin olayları devam edince Başkumandan Vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915'te Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği yazıyla Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istemiştir. Bu belgeyi Tehcir Kararı'nın ilk işareti olarak görmemiz gerekir[12].

Nitekim Dahiliye Nazırı Talat Paşa 9 Mayıs 1915'te Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalık Bey ve Van Valisi Cevdet Bey'e gönderdiği şifre emirlerle Van Gölü çevresinde ve Van vilayetinde bulunan belirli mevkilerdeki Ermenilerin isyan ve

---

[10] BOA, DH.ŞFR, nr. 52/96, 97, 98.

[11] Bu rakam Bilal Şimşir'de 2.345 olarak belirtilip buraya atfen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* isimli çalışmada ve Halaçoğlu'nun eserinde de aynı rakam verilmiştir (Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005, s. 297; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 63). Ayrıca Kamuran Gürün de *Ermeni Dosyası*'nın 6. baskısında aynı şekilde 2.345 Ermeni'nin İstanbul'da tevkif edildiğini belirtmiş, bu çalışmanın 1988 tarihli baskısına atıfta bulunmasına karşın Atnur ise sayıyı 235 olarak telaffuz etmiştir (Gürün, *a.g.e.*, s. 307; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005, s. 22). Yine Giray Saynur Derman, "Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi" isimli makalesinde 2.345 sayısını vermiştir (Giray Saynur Derman, "Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi", *Yeni Türkiye*, VIII/78 (2015), s. 608. Bununla birlikte 1916'da yayınlanmış olan bir Osmanlı yayınında İstanbul'da ikamet etmekte olan 77.735 Ermeni'den 235'inin tutuklanmış olduğunu yönelik bir bilgi de mevcuttur (*Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, İstanbul 1332, s. 242). Bu kaynaktan hareketle Yusuf Sarınay da tutuklananların sayısını 235 olarak göstermiştir (Yusuf Sarınay, "24 Nisan 1915'te Ne Oldu?", *Yeni Türkiye,* II/61 (2014), s. 1620). Sarınay, 24 Nisan Genelgesi ile İstanbul'da 235, İstanbul haricinde 321 olmak üzere toplamda 556 Ermeni'nin tutuklandığını ifade emektedir (Sarınay, a.g.m., s. 1626). Buradan yola çıkarak verilen rakam noktasındaki bilgilerin tartışmalı olduğunu söylemek mümkündür.

[12] Halaçoğlu, *a.g.e.*, 60-66; Şimşir, *a.g.e.*, s. 297.

ihtilal için sürekli hazır olduklarını, bunların yoğun oldukları yerlerden çıkarılıp güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığını ve bunun hemen uygulanmasını, Van'la birlikte Erzurum'un güney kısmı, Bitlis'e bağlı önemli kazalar, özellikle Muş ve Sasun ile Talori civarına da teşmilinin iyi olacağını vurgulayarak ordu komutanlarıyla ve Erzurum Valisi Tahsin Bey'le işbirliği yapılmasını istemiştir[13]. Aynı tarihte yine Talat Paşa tarafından Maraş Mutasarrıflığı'na gönderilen şifre emirle Zeytun'daki Ermenilerin tamamının ihraç edilmesi istenmiştir[14]. Talat Paşa 23 Mayıs 1915'te de Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine buradan nakledileceklerle ilgili bir şifre göndermiştir[15]. 24 Mayıs'ta Rusya, Fransa ve İngiltere Hükümetleri bir bildiri yayınlayarak bir aydan beri, "Ermenistan" olarak adlandırdıkları Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüğünü, olaylardan Osmanlı Hükümeti'nin sorumlu tutulacağını bildirmişlerdir. Meselenin uluslararası platforma taşınması üzerine sorumluluğu tek başına yüklenmek istemeyen Talat Paşa 26 Mayıs 1915'te Sadaret'e gönderdiği tezkere ile konuyu kanun hükmü haline getirmeyi uygun görmüştür. Dahiliye Nezareti'nin bu tezkeresi 29 Mayıs 1915'te Sadaret tarafından uygulamanın yerinde olduğu da eklenerek Meclis-i Vükela'ya intikal ettirilmiştir. Meclis-i Vükela da 30 Mayıs 1915'te bu uygulamayı kabul ettiğine dair kararı almıştır[16]. Zaten 27 Mayıs 1915'te çıkmış olan **uygulama,** 1 Haziran 1915'te de Takvim-i Vekâyi'de yayınlanmıştır[17]. Böylece günümüze değin etkileri süren ve ne isminde ne de içinde geçmeyen bir kelimeyle anılarak "Tehcir Kanunu" olarak lanse edilen bu geçici kanun yürürlüğe girmiştir.

Tehcir'in Uygulanması Kapsamında Ermeni Çocukları

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartlar altında yürürlüğe giren Sevk ve İskân Kanunu, devletine sadık kalmayanlar için çıkartılmış ve uygulanmıştır. Sevk ve iskânda pek çok kişinin muafiyeti söz konusu olmuştur. Örneğin çocuklar tehcir uygulamasının dışında bırakılmışlardır. Bu çocukların bakımıyla devlet yakından ilgilenmiştir. Konuyla ilgili Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Diyarbakır, Halep, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamuret-ül Aziz ve Van vilayetleriyle Maraş Mutasarrıflığı'na 26 Haziran 1915'te gönderilen şifre telgrafta Ermenilerin on yaşından küçük çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmesi

13 BOA, DH.ŞFR, nr. 52/282'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 28-29.
14 BOA, DH.ŞFR, nr. 52/286'dan naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 28.
15 BOA, DH.ŞFR, nr. 53/93'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 33-34.
16 BOA, MV, 198/163'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 30-32.
17 Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 68-71.

işlemleri için, bulunulan yerlerde kaç çocuk olduğu ve yetimhane için uygun bina olup olmadığı sorulmuştur[18]. Ayrıca Ermeni yetimlerin yerleştirilmesi için Kuleli Askeri Lisesi, Ermeni yetimhanesine dönüştürülmüş ve yaklaşık iki sene bu doğrultuda kullanılmıştır[19]. Yine Arnavutköy'de Sarraf Burnu'nda Papasyan'ın yaşadığı 25'in üstünde odaya sahip olan yalı ile Akıntı Burnu'nda boş duran ve on beş odası olan Değirmenciyan yalısının Ermeni yetimler için uygun bulunduğuna dair bir belge de mevcuttur[20]. Bu belgelere dayanarak, Osmanlı Hükümeti'nin aileleri tehcir edilen çocukların ortada kalmamaları için onları bulundukları bölgelerden devindirmeden mevcut yetimhanelere yerleştirilmesine, eğer bölgede yetimhane yoksa veya yetersiz ise yeni yetimhaneler inşa edilmesine karar verdiğini görmekteyiz. Öyle ki buralardaki çocukların mağdur olmaması için öğretmenlerin de sevk edilmediklerini biliyoruz.

Konuyla ilgili olarak Sivas Vilayeti'ne 17 Ağustos 1915'te gönderilen şifre telgrafta "Öksüzhanedeki öğretmen ile çocukların şimdilik yerlerinde kalabilecekleri[21]" bildirilmiştir. Misyonerlere ait yetimhanelerdeki çocukların da mevcut yerinde kalması yine nezaretten ilgili yerlere haber edilmiştir. Nitekim 17 Ağustos 1915'te Adana vilayetine gönderilen yazıda Haruniye nahiyesindeki Alman misyonerlere ait yetimhanede kalan Ermeni çocuklara dokunulmaması istenmiştir[22]. 3 Kasım 1915'te de Kayseri Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafta Amerikalı misyonerlerin yanında bulunan Ermeni çocuklara müdahale edilmemesi belirtilmiştir[23]. Yine Dahiliye Nezareti'nden Mamuret-ül Aziz Vilayeti'ne 26 Haziran 1915'te gönderilen şifre telgrafta sahipsiz Ermeni çocuklarının bulundukları yerlerde şimdilik kalmaları istenmiştir[24]. Erzurum Valisi Tahsin Bey ise hastaların, erkeksiz ailelerin, çocukların ve yalnız kadınların Erzurum'da kalmalarına izin vermiştir[25]. Çocukların mağduriyetini önlemek adına çok çaba sarf eden Osmanlı Devleti, savaş şartları içinde yapılabilecek en iyi düzenlemeleri uygulamaya çalışmıştır.

---

18 BOA, DH.ŞFR, nr. 54/150'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 50.

19 Zekeriya Türkmen, "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması", *KÖK Araştırmalar*, II/2 (Ankara Güz 2000), s. 270.

20 BOA, DH.KMS, nr. 1/337'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 245.

21 BOA, DH.ŞFR, nr. 55/42'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 83.

22 BOA, DH.ŞFR, nr. 55/43'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 83.

23 BOA, DH.ŞFR, nr. 57/270.

24 BOA, DH.ŞFR, nr. 54/163'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 51.

25 Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya-Türk ve Alman Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul 2007, s. 41.

Resim 1
Ermeni Yetimhanesi öğrencileri (Feke/Adana-1910)
(Raymond Kevorkian - Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 40)

18 Ağustos 1915'te Niğde Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafta İslamiyet'e geçen Ermeni kızların Müslümanlarla evlendirilebilmelerinin uygun karşılanacağı belirtilmiştir[26]. Ancak bu durumun tüm Ermeni kızları için uygulandığını söyleyip genelleme yapmak doğru değildir. Üstelik sonraki süreçte Ermenilerin sıkça dile getirdiği, Osmanlı Devleti'nin art niyetli uygulamaları olarak göstermeye çalıştıkları bu evlilikler, kızları savaş döneminde ortaya çıkan bir diğer nahoş vaziyetten korumak için olsa gerektir. Nitekim bu yıllarda ve sonrasında da beyaz kadın ticaretinin ve fuhuşun çoğaldığı, bu işlerle uğraşanlar arasında yaşları 13 olan kız çocuklarının bile bulunduğu[27] düşünülecek olursa devletin olayları çok yönlü ele alma özelliğini göz ardı etmemek gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kızlar için öncelikle düşünülen çözümler ailelerine ya da yetimhanelere verilmeleri olmuştur.

21/23 Eylül 1916'da Kayseri Mutasarrıflığı'na Ermeni kızların ebeveynlerine verilmesi, eğer ebeveynleri yoksa yetimhanelerin müsait bir kısmına yerleştirilmesi ve yetimhanelerin muhacirler için misafirhane olarak kullanılmasının uygun görüldüğü ile ilgili bir yazı gitmiştir[28]. 22 Kasım 1915 tarihinde Dahiliye

[26] BOA, DH.ŞFR, nr. 55/92'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 85.
[27] Makbule Sarıkaya, "Savaş Yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Çocuk Sağlığı Konusundaki Hedef ve Faaliyetleri", *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler,* ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 42.
[28] BOA, DH.ŞFR, nr. 68/95'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 151.

Nezareti sevk edilen Ermeni ailelerinden bikes (kimsesiz) kalan 20 yaşına kadar kızlarla, 10 yaşına kadar erkek çocukların güneye gönderilmeyip evlatlık olarak ailelere verilmesine yönelik bir karar da almıştır[29]. Talat Paşa 25 Kasım 1915'te Mamuretül-Aziz Valisi Sabit Bey'e gönderdiği bir telgrafla kışın kadın ve çocukların sevkinde zorlanılacağı ve onları korumak için gerekli sayıda görevli verilemeyeceği "Heyet-i Tahkikiye Riyaseti" tarafından bildirildiği için sevkin durdurularak kimsesi olmayan kadın ve çocukların uygun köylere dağıtılmasını emretmiştir[30]. 27 Aralık 1915'te Adana, Halep, Diyarbakır, Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas, Hüdavendigâr, Edirne ve Musul vilayetleriyle İzmit, Canik, Kayseri, Maraş, Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta Ermeni yetimlerinin halktan nüfuzlu kişilere dağıtılmaları ve bunların sayısının İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir[31].

Görüldüğü üzere sevki gerçekleştirilen Ermenilerin çocukları ve yetim Ermeniler bu dönemde gerek yetimhanelere yerleştirilmişler, gerek evlatlık verilmişler, gerekse halktan nüfuzlu kişilerin korumasına teslim edilmişlerdir. Aynı zamanda bu çocukların bağlı bulundukları cemaatlere teslim edilmesi de gündeme gelmiştir. Bununla ilgili Dahiliye Nezareti'nden 5 Aralık 1918'de Adana'ya gönderilen telgrafta "*Müslümanlar nezdinde bulunan Ermeni kız ve çocuklardan bîkes olan ve ebeveyn ve akrabaları da ta'ayyün etmeyenlerin rü'esâ-yırûhâniyyeye teslimleri ve rü'esâ-yırûhâniye bulunmadığı ve milletdaşları tarafından da kabul edilmedikleri takdirde hükûmetçe i'aşe ve hüsn-i muhafaza edilmeleri icab eder*[32]" demektedir. Bahsi geçen telgrafta Müslümanların yanındaki Ermeni çocuklardan kimsesiz olanların ve ailesi olmayanların bağlı bulundukları cemaate teslim edilmesi, o da yoksa Adanalı Ermenilere verilmesi, bunlar tarafından kabul edilmezlerse hükümetin bu çocukları koruyacağı ve iaşelerini sağlayacağı belirtilmiştir. Aslında Osmanlı Devleti, kendisine tehdit oluşturan Ermenileri tehlike geçinceye değin bulundukları bölgelerden uzaklaştırırken geride kalan aileleri için savaş döneminde alınabilecek tüm önlemleri almaya çalışmış, bu konuyla oldukça ilgilenmiştir.

30 Nisan 1916 tarihli şifre telgrafta erkekleri sevk edilen veya askerde olanların, Ermeni bulunmayan yerlere masrafları karşılanmak üzere dağıtılmaları,

---

29 Gürün, *a.g.e.*, s. 317.
30 BOA, DH.ŞFR, nr. 58/124.
31 Hasan Babacan, "Ermeni Dul ve Yetimleri ile Osmanlı Devleti'nin Bunlara Karşı Takip Ettiği Politikalar", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 285.
32 BOA, DH.ŞFR, nr. 94/56.

genç ve dul kadınların evlendirilmeleri, on iki yaşına kadar olan çocukların öksüz yurtlarına yerleştirilmeleri, buralar yetersiz kalırsa halden anlayan Müslümanların yanına verilmeleri, eğer bunlar da kabul etmezse Muhacirin Tahsisatı'ndan ayda 30 kuruş verme şartıyla köylülere dağıtılmaları istenmiştir[33]. Ermeni çocukların ortada kalmaması için çabalayan Osmanlı Devleti aynı dönemde sevkten muaf olan Ermenilerin, Müslümanlara ve çocuklarına yönelik zulümlerine de maruz kalmış, Cihan Harbi'nin ağır etkileri kadar kendi tebaasından olanların aşırıcı faaliyetleri de büyük derecede tesirini göstermiştir.

Resim 2
Erzurum'un Alvar köyünde Ermeni saldırısına uğrayan anne ve çocuklar.
(ATASE, Albüm No: 4, Fotoğraf No: 73, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 5)

[33] BOA, DH.ŞFR, nr. 63/142'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 141-142.

[34] ATASE, BDH, Klasör: 528, E. Dosya: 1050, Y. Dosya: 2063, Fihrist: 1'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 3-4.

[35] Sonyel, *a.g.e.*, s. 119-120.

Tehcir zamanında Ermenilerin faaliyetleri Anadolu'nun sadece doğusunda değil, batısında da süre gelmiştir. Bununla ilgili bir belge 28 Mayıs 1917'de Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Başkomutanlığa gönderilmiştir. Buna göre İzmit Amele Taburu'ndaki Ermeniler, eşkıya çetelerine yardım etmektedirler ve bunların da sevk edilmesi gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak Ermeni çetesinin gezindiği orman içinden köylerine giderlerken kaybolan Kocaeli'nin Bahçecik ilçesine bağlı Serindere köyünden Hacı Bilal'in kızı Hatice, Aksığın köyünden Süleyman'ın kızı Gülfedar ile Servetiye köyünden 13 yaşındaki Ahmet oğlu Cafer'in cesetlerinin yarı çürümüş bir şekilde Efraziye ve Şefkiye köylerinin altındaki derede enselerinden kesilmiş, yaralayıcı aletlerle parçalanmış olarak bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca Hatice ile Gülfedar'ın elbiseleri başka bir yerde bulunmuş, bunların ırzına geçildiği de kesin olarak anlaşılmıştır[36].

20 Kasım 1917'de Lojistik Destek Hizmet Müfettişi Albay Muhittin Paşa'nın Başkomutanlığa gönderdiği yazıda farklı tarihlerde III. Ordu'ya sığınan askerlerin, Rus mülteci ve esirlerin ifadeleri yer almaktadır. 24. Süvari Alayı 2. Bölüğü'nden Ruslara esir düşen ve ardından firar eden Zileli Osman oğlu Ahmet'in ifadesinde Erzurum'da kaldığı sırada yöre halkından bir vatandaşın kendisine anlattıkları yer almıştır. Buna göre Ermeniler, Erzurum'da pek çok Müslüman'ı katletmişler, ağza alınmayacak kötülüklerde bulunmuşlar ve çoluk çocuğu bile kesmişlerdir. Ermenilerin mezalimi sadece Müslüman halkın ifadeleriyle ortaya konulmamıştır. Nitekim aynı belgedeki bir başka ifade Gradons'taki 141. Piyade Alayı'na mensup Otto Fenşer'e aittir. Otto Fenşer, 27 Ocak 1914'te Doğu Prusya'da yaralanıp Ruslara esir düşmüş ve Bolşevik İhtilali esnasında kaçmayı başarmıştır. Kaçışı sırasındaki izlenimlerinde Erzurum'da akşam vakti bir Türk kızına üç Ermeni'nin sataştığını, kız bağırınca Ermenilerden birinin kızı bıçakla öldürdüğünü, durumu polise bildirdiğinde polisin "zararı yok, Türk kızıymış, Türkler tamamen mahvolmalılar" dediğini anlatmıştır. Bundan ayrı İrşensun'a yakın bir Türk köyündeki kaçamayan kadın, ihtiyar ve çocukların hepsinin Ermeniler tarafından katledildiğini, köydeki değerli eşyaların ise Ruslar tarafından yağmalandığını da aktarmıştır[37].

Konuyla ilgili bir diğer belge ise 2 Şubat 1918'de Erzincan'dan kaçmayı başaran 40 askerin ifadeleri doğrultusundadır. Bu ifadelerden Ermenilerin Erzincan ve civarında erkekleri toplayıp Taşkilise etrafındaki harabelerde, kadın

[36] ATASE, BDH, Klasör: 311, E. Dosya: 1028, Y. Dosya: 1264, Fihrist: 19-16'dan naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 63-64.

[37] ATASE, BDH, Klasör: 373, E. Dosya: 1032, Y. Dosya: 1484, Fihrist: 10 (1-8)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 89-99.

ve çocukları ise göz önünde öldürdükleri anlaşılmaktadır[38]. Ayrıca 15-16 Ocak 1918'de Ermeniler, Erzincan'da silah arama bahanesiyle yaklaşık 1.500 çocuk, kadın ve erkeği katletmişler, memeden kesilmemiş çocukları bile öldürmüşlerdir[39]. Yine 22 Ocak 1918 tarihinde I. Kafkas Kolordusu Vekili Rüştü Paşa'nın III. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği bir belgede Erzincan'da Belediye Kâtibi Mehmet Efendi'yi esir alan Ermenilerin; annesini, eşini ve dört yaşındaki çocuğunu parçaladıkları yazmaktadır[40]. Bu dönemde Ermenilerin Erzincan'da rahatça hareket edebildiklerini, istedikleri faaliyetlerde bulunabildiklerini ifade eden Kazım Karabekir Paşa'ya 30 Ocak 1918'de 36. Kafkas Tümen Komutan Vekili Yarbay Recep Paşa'dan gelen raporda da bu faaliyetlerden bahsedilmiş, tüm çocuk ve kadınların ordudan beklenilen yardım gelmezse kendilerini Ermenilerin parçalayacağını söyledikleri belirtilerek bunlara yardım edilmesi istenmiştir[41].Yaklaşık bir hafta sonrasında, 6 Şubat'ta I. Kafkas Kolordusu Komutanlığı'ndan III. Ordu Komutanlığı'na gönderilen şifrede ise Erzincan'da erkek ve çocukların hepsinin katledildiği, şehirde kimsenin kalmadığı belirtilmiştir[42].

Aynı süreçte yine Erzincan ve çevresiyle ilgili bir diğer gelişme, III. Ordu Komutanı Korgeneral Vehip Mehmet Paşa ile Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Lyotnan Odeshelitze arasındaki yazışmadır. Buna göre Vehip Mehmet Paşa'nın Ermeni mezalimine dair Odeshelitze'ye gönderdiği mektuba 1 Şubat 1918'de verilen yanıtta Erzincan'dan 650 Müslüman'ın götürülmesi, Vahit Bey Konağı'nda 1.500 kişinin, bir kışla[43] ile üç evde kadınlarla çocukların doldurulup yakılması, yine bin kadar evin yakılması, yani 15-16 Ocak Olayları reddedilmiştir. Ancak 17 Şubat 1918'de Vehip Mehmet Paşa, Odeshelitze'ye cevaben şunları söylemiştir:

---

38 ATASE, BDH, Klasör: 2905, Y. Dosya: 433, Fihrist: 6 (1,2)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 101-106.

39 ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 47 (1-3)'ten naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 191-194.

40 ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 29 (1)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 115-118.

41 ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 37'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 123-125.

42 ATASE, BDH, Klasör: 2910, E. Dosya: 56-A, Y. Dosya: 456, Fihrist: 9 (1,2)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 175-182.

43 Bu kışlanın Kale Kışlası olduğu dışarıya verilen milli yayında belirtilmiştir. ATASE, BDH, Klasör: 385, E. Dosya: 1021, Y. Dosya: 1530, Fihrist: 36-1 (2-16)'dan naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 163-168. Vehip Mehmet Paşa'nın Başkomutanlığa gönderdiği şifrede de Kale Kışla'daki zulümden bahsedilmiştir. Bkz. ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 44-3(4-5)'ten naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 187-188.

"*15-16 Ocak (1918) olaylarında Ermeniler tarafından katledildikten sonra, etraftaki evlerden, dükkânlardan, bahçelerden ve ahırlardan toplattırılarak yarın gömüleceklerden fotoğrafları alınmış olanların sayısı 312'dir. Bunların 20'si kadın, 71'i on dört yaşına kadar çeşitli yaştan çocuklar, 19'u apak sakallı ihtiyarlar, 202'si de bu yaşların dışında kalan erkeklerdir. Öldürüldükten sonra kuyulara atılanlardan, çürüyenlerin tarafımızdan çıkarılmasına imkân kalmadığından, kuyuların toprak ile kapatılması suretiyle hastalıklara yol açması önlenmiş olanların sayısı, bu toplama katılmamıştır. Rahatsız olduğundan dolayı Erzincan'da kalmış olan Yüzbaşı Vekili Kazmir'in ifadesine göre yalnız Erzincan'da katledilenlerin sayısı 800'den az değildir. Gerçekten, Erzincan'dan 650 Müslüman'ın Ermeniler tarafından Sarıkamış'ta amelelik yapacakları söylenerek sevk edildiklerini, bunların hayatta olup olmadıklarının bilinmediğini, yine Yüzbaşı Vekili Kazmir'in ifadesiyle doğrulanmaktadır…*"

3 Mart 1918'de Vehip Mehmet Paşa'nın Başkomutanlığa gönderdiği telgraftan öğrendiğimiz kadarıyla Ermeni çeteleri Erzurum'a doğru çekilirken Tazegül'den (Aşkale'ye bağlı Kandilli'nin Tazegül Köyü) yaklaşık 30 kadar kadın, çocuk ve erkeği katletmişler, Cinis'te (Kandilli'nin Ortabahçe köyü) yaşayan 600 kadar kişiden 13'ü hariç diğerlerini yakmış, süngülemiş, hamile kadınların karınlarını yararak çıkardıkları çocukları kucaklarına verip şehit etmişlerdir. Ilıca'ya bağlı Evreni (Atlıkonak) ve Alaca köyleri tamamen yakılmıştır. Alaca'dan kadın ve çocuk 365 kişi katledilmiştir. Birkaç çocuk kaçarak civar köylere sığınabilmiş, 15 kadın da ölülerin içinden yaralı çıkarılmıştır[44]. Ermenilerin yaptıkları mezalimin dünyaya duyurulabilmesi için 3 Şubat'ta Başkomutanlıktan milli yayınla yabancı ülkelere gönderilen bildiride Erzurum'a 28 km. uzaklıktaki bir köyde yaşananlar arasında aktarılan "beyinleri akıtılmış ve vücutlarına benzin dökülerek yakılmış çocuklar ve erkekler" ibaresi dikkat çekmektedir. Yine milli yayınla dışarıya gönderilen belgede Hasankale'de (Erzurum'un Pasinler ilçesi) Ermenilerin erkek, kadın ve çocukları kurşun, balta ve hançerle öldürdükleri, bir kısmını beraberinde götürdükleri, Bayburt'taki Ermeni çete reisi Arşak'ın çevre köylerdeki halkın Bayburt'ta toplanmalarını istemişse de Erzincan'da yaşananları duyanların kadın ve çocuklarını alıp karlı dağlara kaçtıkları anlatılmıştır[45]. Ancak Bayburt'taki tüm Müslümanların Ermeni mezaliminden kurtulabildiğini söylemek de doğru olmaz.

21 Şubat 1918'de Bayburt'a ilk giren 13. Kafkas Alayı Komutanı Yarbay Ahmet Rıza Bey'in III. Ordu Komutanlığı'na sunduğu raporda çocuklara yapılan

---

[44] ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 40 (1-12)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 135-145.

[45] ATASE, BDH, Klasör: 385, E. Dosya: 1021, Y. Dosya: 1530, Fihrist: 36-1 (2-16).

zulümlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Buna göre 15 Şubat'ta un dağıtılacağı bahanesiyle kadın, erkek ve çocukları önceden hapishane olan büyük bir binaya sokan Ermeniler, halkı burada yakmışlardır. Ayrıca sokakta gördükleri çocuk, kadın, kız ve erkekleri de süngü ve kurşunlarla şehit etmişlerdir. Raporda yakılanların içinde pek çok kız çocuğunun olduğu ayrıca belirtilmiştir. 250'den çok Müslüman'ın hayatını yitirdiği olaylardan sağ çıkan yaklaşık 30 kadın, erkek ve çocuğun tedavisi de alayda görevli doktorlar tarafından yapılmıştır[46]. Görüldüğü üzere; Bayburt da Anadolu'daki pek çok yer gibi yaşanan zulümden nasibini almıştır. Her ne kadar isyan çıkardıkları ve silahlı saldırı düzenledikleri için sevk edilen Ermeniler olmuşsa da bu tehcirin dışında kalan Ermeniler, bulundukları yerlerde Müslüman halka eziyet etmeyi, masum insanları katletmeyi devam ettirmişlerdir. Geçici ibaresiyle çıkan Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanmasının durdurulmasına ve gidenlerin geri dönebileceklerine dair alınan kararın ardından da Ermenilerin çıkardıkları problemler sona ermemiş, sadece farklı bir hal alarak Müslüman çocukların ailelerinden koparılmaları meselesini doğurmuştur.

Resim 3
13 Şubat 1918'de Erzincan'da Hacı Müştak Efendi'nin evinde katledilen aile fertleri ve çocuklar. (ATASE, Albüm No: 4, Fotoğraf No: 60, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 111).

[46] ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 42 (1,2)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 149-153.

Tehcir'den Dönüş ve Ermeni Çocuklarla İlgili Faaliyetler

Tehcir edilen Ermenilerin geri dönüşüne yönelik çalışmaları 1918 baharı itibariyle görmek mümkündür. 10 Nisan 1918'de toplanan Meclis-i Vükelâ, 60 yaş üstü ve yardıma muhtaç durumda olan Ermeni, Rum ve Arapların iadesine karar vermiştir[47]. 22 Ekim 1918'de Dahiliye Nezareti'nden İstanbul, Adana, Hüdavendigar, Konya, Ankara, Kastamonu, Halep, Mamuretül Aziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne ve Aydın vilayetleriyle, İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel ve Maraş livalarına şifre telgraf gönderilerek savaş dolayısıyla başka yerlere sevk edilmiş olunan bütün ahalinin çıkarıldıkları yerlere geri dönmelerine izin verildiği bildirilmiştir[48]. Geri dönen Ermenilerin çocuklarını geri almasına yönelik kararlar da çok geçmeden uygulamaya konulmuştur. Örneğin Dahiliye Nezareti'nden Konya'ya çekilen telgrafla 14 Kasım 1918'den itibaren Ermeni yetimlerinin ailelerine teslim edilmesi istenmiştir[49]. 20 Kasım 1918 tarihinde Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'in Hariciye Nezareti'ne çektiği telgrafta da İzmit'teki Ermeni yetimlerin diğer yetimhanelerdeki yetimler ile halkın yanında tutulan kimsesiz Ermeni çocukların çoğunun Patrikhane'ye iade edildiği belirtilmiştir[50]. Yine de bazı problemler yaşanmış olsa gerek. 24 Kasım'da Konya Valiliği'ne Ermenilerin memleketlerine gitmelerine ve mezhep değiştirenlerin eski hallerine dönmelerine izin verilmesine, yetimlerinin de velilerine teslim edilmesine dair gönderilen yazıya karşın Konya'da buna riayet edilmediği ve gelebilecek şikayetler karşısında idari görevlilerin sorumlu tutulacağı bildirilmiştir[51]. Nitekim 28 Kasım 1918'de Ati Gazetesi'nde Konya, İzmit ve İstanbul'daki yetimlerin çoğunun mensubu bulundukları cemaatlere verildiğine, çocukları iade etmeyenlerin hakkında yasal işlem gerçekleştirileceğine dair bir haber yayınlanmıştır[52].

Geri dönüşlerle ilgili sorunların giderilmesine yönelik 18 Aralık 1918 tarihli kanunnamenin vilayetlere gönderildiğine dair Dahiliye Nezareti'nin, Sadaret'i 26 Aralık'ta bilgilendirdiği belgede yetim çocukların talep olundukları takdirde kimlikleri hakkında detaylı olarak inceleme yapılmasının ardından veli ve cemaatlerine teslim edilmeleri istendiği de belirtilmiştir[53]. Dahiliye'den

---

47 BOA. MV, nr. 211/169.

48 BOA. HR.MÜ, nr. 43/34'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s.176.

49 BOA. DH.ŞFR, nr. 93/171.

50 BOA. HR. SYS, nr. 2569/1-1'den *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 401-403.

51 Ramazan Tosun, *Ermeni Tehcirinde Konya*, Palet Yayınları, Konya 2015, s. 88.

52 *Ati*, 28 Teşrin-i Sani 1334, s. 1.

53 BOA. BEO, nr. 341055.

Ankara Vilayeti'ne gönderilen 25 Şubat 1919 tarihli belgede Ankara'da ihtida[54] ettirilip Mekteb-i Sanayi'ye verilen 14 yaşındaki Onnik ve 12 yaşındaki Tatyos Kazyan isimli Ermeni Katolik çocukların İngiltere Fevkalade Komiserliği'nin talebi gereğince Ermeni Murahhasalığı'na verilmesi, eğer burası kabul etmezse İstanbul'da yaşayan annelerine gönderilmeleri istenmiştir[55]. Bu bağlamda teslim edilen Ermeni çocuklarla ilgili bilgilere yönelik belgeler de söz konusudur. Örneğin Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 20 Mart 1919 tarihli belgede Ankara'da Müslüman aileler yanındaki "tek tük" Ermeni yetiminin bir duyum alınırsa teslim edilmesi işlemine son verilip on beş gün içinde yetimlerin yerel idareye verilmesi istendiği belirtilmiştir. Aynı belge Sivas'taki Ermeni çocukların akraba, aile büyükleri ve cemaate teslim edilip kimsesiz olup cemaatince de kabul edilmeyenlerin devlet tarafından korumaya alındığını da yazmaktadır. Ayrıca Van'da 65 yetimin özel bir yere yerleştirilip bakımlarının sağlandığı da ifade edilmiştir. Bundan ayrı Urfa'daki 120 Ermeni yetim ve kadınla 20 yetimin Amerika Yetimhanesi'ne, 15 yetimin Ermeni Yetimhanesi'ne, 30 çocuğun da akrabalarına teslim edildiği eklenmiştir[56].

Konuyla ilgili bir başka belgede İstanbul'un çeşitli semtlerindeki çocukların isimleri, kimin yanında barınmış oldukları ve nereye teslim edildikleri listelenmiştir. Bunlardan bir kısmını sıralayacak olursak Çengelköy'de Binbaşı Rıza Bey'in evinde kalan Arşa Luis, Üsküdar'da Halide Hanım'ın yanındaki Arosyak, Kasımpaşa'da Yüzbaşı Veysel Bey'in evinde duran Ermetohi, Üsküdar'da oturan Kaymakam Cafer Bey'in evindeki Bahtiyar ve Şayeste, yine Üsküdar'da Yüzbaşı Hasan Fehmi Efendi yanındaki Ormanoş Patrikhane'ye teslim edilmiştir. Kumkapı'da Kadırga Hastanesi memurlarından Ali Bey'in evinde kalan Artin (Abdullah) Patrikhane memurlarından Kirkor Efendi'ye, Fatih'te tüccar İsmail Efendi yanındaki Losin Karabet, Gürciyan Papaz Kaloset ile Kavvas Serkiz Efendilere, Şehzadebaşı'nda kalan Erafnaz Tomayan teyzesi Madam Eznif Tomayan'a teslim edilmiştir[57].

---

54 Osmanlı kanunlarına göre ihtida etmek için en az 15 yaşında olmak gerekmekteydi. Tehcir sürecinde yaş sınırı 20'ye çıkartılmıştır ve ihtida edeceklerin Meclis-i İdare karşısında bu şarta uyduklarını kimlikleriyle ispatlamaları Nüfus Kanununun 60. Maddesi kapsamında yer almaktaydı. Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Tehciri ve İhtida", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 6 (2012), s. 3.

55 BOA. DH. ŞFR, nr. 96/303'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 226.

56 BOA. DH. SYS, nr. 53-2/341903'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 228-232.

57 BOA. HR.MÜ, nr. 43/2-17'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 196-202.

Dahiliye Nezareti, 24 Aralık 1918 ve 8 Ocak 1919 tarihlerinde Hariciye Nezareti'ne İstanbul Polis Müdürlüğü'nün hazırladığı listeleri göndermiştir. Bu listelerde İstanbul'daki Ermeni yetimlerinin kimlerin yanında bulunduğu ve bunların adresleri, çocukların cinsiyetine göre ayrı ayrı belirtilmiştir. Ayrıca Ermeni oldukları tespit edilenlerin teslim edildikleri yer ile şüphelilere yönelik araştırmalar da bu listelere yazılmıştır. Erkek çocuklarının Ermeni olup olmadığı daha kolay anlaşılırken kız çocuklarında bu durum sıkıntılar yaratmış ve kızları evlerden toplayan Fransız askerleriyle Ermeniler, Müslüman oldukları halde yine de bu kız çocuklarını Patrikhane'ye göndermişlerdir. Dahiliye Nezareti 1 Ocak 1919'da da vilayet ve mutasarrıflıkların tamamına genel bir emir göndererek, Müslüman ailelerin yanlarındaki Ermeni yetimlerini ailelerine veya bağlı oldukları cemaatin ruhani liderlerine bir an önce teslim etmelerini, devletin menfaatini de düşünerek şikâyet gelmesinin önüne geçilmesini ve eğer emir yerine getirilmezse sorumluluklarının çok şiddetli olacağını bildirmiştir[58]. 8 Ocak 1919'da Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne Bakırköy'deki[59] Müslüman evlerde bulunan kızlarla ilgili gönderilen listeden devletin gerekli işlemleri yaptığı görülmektedir. 17 kızla ilgili yapılan tahkikatta Ermeni olan ve olmayanlar, İslamiyet'i seçenler ayrı ayrı yazılmıştır[60]. Sadece Bakırköy değil, İstanbul'un pek çok yeri için gerçekleştirilen işlemlerde çocuklara uygulanan muamele detaylı olarak belgelerde görülebilmektedir. Dikkat çekilmesi gereken husus, bu çocuklardan Ermeni olduğu gerekçesiyle zorla el konulanlardır. Çalışmanın esasını da bu konu oluşturmaktadır.

Tehcir Sonrası Müslüman Çocuklara El Konulması Meselesi

Osmanlı Hükümeti yukarıda da belirtildiği gibi Ermeni çocukların iade işlemleriyle ilgili çalışmaların üzerinde önemle durmuştur. Buna rağmen İtilaf Devletlerinden destek alan Ermeniler, çocukların geri alınmalarına dair çalışmaları kendileri yürütmeye başlamışlar, Polis Umum Müdürlüğü'ne başvurmadan Müslümanların evlerindeki çocukları istemişler, eğer istekleri yerine getirilmezse Fransız askerlerinin gelerek çocukları zorla alacaklarını söylemişlerdir. Ermeniler çocukları ailelerin yanından toplarken bunların Ermeni olup olmadıklarıyla da

58 Atnur, *a.g.e.*, s. 135-143.

59 Bakırköy belgelerde Makriköy olarak geçmektedir. 14. yy.da Türklerin eline geçtiği günden 1925'e kadar Bakırköy'ün ismi Makriköy'dür. Bkz. http://istanbulturizmmerkezleri.org. "Bakırköy'ün esasını teşkil eden Makriköy, Bizans devrinde adı Hebdomon olan bu yere sonraları verilen Rumca Makrikhorion, yani Uzunköy adının bozulmuş bir şeklidir." Semavi Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası*, XIV (1965), s. 200.

60 BOA. HR.SYS, nr. 2569/1-62.

fazla ilgilenmemişlerdir[61]. Dolayısıyla Ermenilerin yetimleri teslim alma sürecine bizzat girişmeleri, beraberinde Müslüman Türk çocukların ailelerinin elinden zorla alınması problemini de doğurmuştur. Ermenilerin İtilaf güçleriyle beraber başlattıkları çocuk toplama işi giderek haddini aşmış ve bu topluluk rahat bir şekilde istediği yere girip çıkar olmuştur.

Özellikle babası cephede ve annesini de yitirmiş olan Türk çocuklarını toplamaya yönelik olan bu faaliyetlerinde İşgal Orduları Komutanlığı tarafından da destek gören Ermeniler, el koydukları çocukları Ermeni Patrikhanesi'ne yahut Ermeni ailelerin yanlarına yerleştirmişlerdir[62]. Konuyla ilgili olarak, 19 Ocak 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Amiral Webb, İngiliz Dışişleri görevlilerinden Ronald Graham'a hapishanelerden istedikleri Rum ve Ermenileri serbest bıraktıklarını, Ermeni kız ve kadınlarını Türk evlerinden diledikleri gibi kurtardıklarını, istedikleri her şeye el koyduklarını anlatan bir mektup yazmıştır. Webb, 1 Mart'ta Milne'e gönderdiği mektupta ise İstanbul'da 1.300'den çok Ermeni çocuğun Müslüman evlerinden kurtarıldığını yazmıştır[63]. Webb'in anlattığı "istedikleri her şeye el koyabilme" durumunun içine ailelerinin yanından zorla alınan Türk çocukları da girmektedir. Şüpheli olan durum, toplanılan bu en az 1.300 çocuğun hepsinin gerçekten Ermeni olup olmadığıdır. Her konuda olduğu gibi çocuk toplama konusunda da Ermenilerden sonsuz yardımlarını esirgemeyen İtilaf güçleri, evlerden veya sokaklardan topladıkları çocukları Patrikhane'ye teslim etmekteydiler. Çocuk toplama faaliyeti en çok İstanbul'da yoğunlaşmıştır. İstanbul'un İtilaf Devletlerinin kontrolünde olmasından dolayı burada etkisini gösteremeyen Tevfik Paşa Hükümeti, 20 Şubat 1919'da Anadolu'ya Dahiliye Nezareti aracılığıyla bir emir göndermiştir[64]. Bu emre göre, Hıristiyan sanılarak ailelerden istenen yetim Müslümanlar, bu kişilere verilmemeliydi[65]. Fakat hükümetin göz ardı ettiği bir durum vardı. Osmanlı Devleti nasıl savaşın galibi ve aynı zamanda düşmanı olan ülkelerle birlikte hareket edenlere karşı halkının hamiliğini yapamaz durumdaysa, Türk aileler de çocuklarını aynı şekilde koruyamaz durumdaydılar. Bunun farkında olan başına buyruk sacayağı, ne Osmanlı Devleti'ni ne de Müslüman aileleri önemsemiş, gözüne kestirdiği çocuğu alıp götürmüştür.

---

[61] Atnur, *a.g.e.*, s. 151-152.

[62] Türkmen, *a.g.e.*, s. 269-270.

[63] Nejdet Bilgi, "İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 27-28 (2007), s. 49-83, www.eraren.org.

[64] Atnur, *a.g.e.*, s. 152.

[65] BOA. DH.ŞFR, nr. 96/248.

Ermenilerle İtilaf güçlerinin Ermeni çocukları toplarken Müslüman çocuklara da el koyduğuna dair arşiv belgeleri bulunmaktadır. Bu belgelerden hareket ederek konuyu örneklendirmek mümkündür. Konuyla ilgili bir belgede Bakırköy'deki Cevizlik Mahallesi'nde oturan Mülazım Avni Efendi'nin yanında bulunan Emine ve Fatma isimli kızlara Fransız askeriyle Ermeniler tarafından el konulduğu, tahkikat sonrasında kızların Müslüman olduğu anlaşılarak Emine'nin senet karşılığında, Fatma'nın ise kilise tarafından doğruca Avni Efendi'ye iade edildiği belirtilmiştir. Yine Bağlarbaşı'nda Ümraniye Sokağı'nda oturan Dersaadet Cinayet Mahkemesi azası İhsan Bey'in evinden Fransız askerleri ve Ermenilerin aldığı İkbal isimli Halepli Müslüman kız çocuğu incelemelerin ardından senet karşılığında teslim edilmiştir. Ermenilerin çocuk toplama işinde özellikle Fransızlardan destek aldığı göze çarparken belirtmek gerekir ki Müslüman olduğu halde teslim edilmemiş çocuklar da vardır. Bu çocuklara Cevizlik Mahallesi'ndeki Eski Telgraf Sokak'ta ikamet eden Hallaç Hayri Efendi'nin yanında kalan ve Erzurumlu Cemal'in kızı olan 13 yaşındaki Naime'yi örnek göstermek mümkündür. Naime önce Makriköy Ermeni Kilisesi'ne, buradan da Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilmiştir. Benzer bir durumu Zeytinlik Mahallesi'nde 510 numaralı Hat Muhafaza Taburu Yedinci Bölük Kumandanı Mehmet Nuri Efendi'nin yanında kalan ve asker Mehmet Ali'nin kızı olan Emine yaşamıştır ki o da Makriköy Ermeni Kilisesi'nden Patrikhane'ye teslim edilmiştir. Adı geçen kız çocuklarını yaşadıkları yerden alanlar yine Ermenilerle birlikte Fransızlar olmuştur[66]. Savaşın yarattığı kargaşa ortamında neyle uğraşacağını şaşıran Osmanlı Hükümeti, bu durumdaki çocuklar için elinden gelen çalışmaları yapmıştır. Ancak her zaman başarılı sonuçlar alınamamıştır. Bunun neticesinde de savaşın galiplerinin desteğini esirgemediği Ermeniler çocuk toplama işini devam ettirmişlerdir.

17 Şubat 1919 tarihinde Yenigün Gazetesi'nde çıkan habere göre, Polis Müdüriyeti İtilaf zabıtasıyla birlikte milliyeti belirsiz çocukların durumunu açıklığa kavuşturacak, bununla ilgili Polis Müdüriyeti'nde bir daire oluşturulacaktı. Haberden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Hükümeti bu konudaki çalışmalara önem vermiştir. Fakat gerek Ermeniler gerekse İtilaf Devletleri Müslüman çocuklara el koymaya devam etmişlerdir. Fransızların yanı sıra İngilizler de Ermenilere yardım etmekte geri kalmamışlardır. Bu konuyla ilgili bir örnek Konya'da yaşanmıştır. 20 Nisan 1919'da Polis Müdüriyeti Dahiliye Nezareti'ni, Konya Öksüz Yurdu öğrencisi İsmail'in Ermeni olduğu gerekçesiyle İngilizler tarafından İstanbul'a gönderildiğine, ama yapılan çalışmaların İsmail'in Ermeni olmadığını ortaya çı-

66 BOA. HR.SYS, nr. 2569/1-62.

kardığına dair bir yazıyla bilgilendirmiştir. El konulan Müslüman çocuklarının cinsiyetini ise genelde kızlar oluşturmaktadır. Zira erkek çocukları, sünnet edilip edilmediklerine bakılarak ayırt edilebilmektedir. Bu yüzden asıl tehlikeyi yaşayanlar kız çocukları olmuştur. İtilaf askerlerinin desteklediği Ermeniler, Müslüman olduklarını bile bile, resmi belgeleri olan çocukları dahi, Ermeni olduklarını iddia ederek evlerinden alıp götürmüşlerdir. Bu durum giderek daha da büyümüş ve önemli bir sorun halini almıştır[67]. 18 Şubat 1919'da Konya Öksüz Yurdu'nda yaşanan bir olay da meselenin önemini anlatmak bakımından mühimdir. Belirtilen tarihte yurtta kalan 15 yaşındaki bir çocuk istasyondan çaldığı dinamit kapsüllerinden birini patlatmak istemiş, olay esnasında çevredeki öğrencilerden 11'i yaralanmıştır. Olayla ilgili olarak gözaltına alınan ve önceden yurtta öğretmenlik yapan Konya Sanayi Mektebi Müdür Yardımcısı Sirozlu Zeynel Abidin Efendi ifadesinde bu dinamitleri Ermenilerin getirttiğini ve kendilerini de İngilizlerin teşvik ettiğini anlatmıştır[68].

Müslüman çocuklara zorla el konulması sorununda, Celal Bayar'ın da anılarında geçtiği üzere, Ermeniler işi o kadar ileri götürmüştür ki, siyah gözlü, esmer Türk çocuklarının sokağa çıkması tehlikeli hale gelmiştir. Çünkü Ermeniler gözlerine kestirdikleri çocukları toplayıp götürür hale gelmişlerdir. Örneğin İstanbul'a Kayseri'den 339 Müslüman yetim götüren Ermeniler, şehit çocuklarını Beyoğlu Balıkpazarı Kilisesi'ne vermişlerdir. Bu yetimlerden sadece 165'i geri alınabilmiştir. Çaresiz kalan Osmanlı Hükümeti[69], İtilaf askerinin faaliyetlerine karışılmamasını emretmiştir. Hükümetin bu emrinin ardından ise halkın eli kolu bağlanmıştır[70]. Bu konuyla ilgili olarak Kayseri mebusu Rifat (Çalıka) Bey, 16 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'a Dahiliye Nazırı'na sorulması için bir takrir sunmuştur. Takririn oturumda okunmayarak Hükümete tebliğ edilmesine karar verilmiştir[71]. Sunulan tebliğ metni şu şekildedir:

---

67 Bülent Bakar, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI/62 (2005), s. 571.

68 Tosun, *a.g.e.*, s. 91-92.

69 Dahiliye Nezareti'nden Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen 26 Ocak 1919 tarihli yazıda Ermeni çocukların perişan halde olduğu, din değiştirenlerin serbest bırakılmadığı, Müslüman halkın yanındaki Ermeni çocukların geri verilmesi, şikayete mahal verilmemesi istenmiştir. BOA. DH.ŞFR, nr. 95/261'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 210-211. 5 Şubat 1919'da Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen belgede ise Müslüman ailelerin yanında olduğu bildirilen Ermeni kız ve çocukların buralardan alınarak Ermenilerin oluşturduğu komisyona teslim edilip iaşelerinin sağlanması istenmiştir. BOA. DH.ŞFR, nr. 96/76'dan naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 217-218.

70 Celal Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadele'ye Giriş*, V, İstanbul 1967, s. 1503.

71 *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, 16 Şubat 1336 (1920) Devre: 4, Cilt: 1, s. 103-104.

"*Kafkas cephesi savaş bölgelerinde kimsesiz kalıp Kayseri'de ordunun himayesinde bakımı sağlanan yetimler, mütarekeden sonra karma bir kurul tarafından (milliyetine göre) ayrılmış ve her bölüm ait olduğu millete teslim edilmiş ve bunlardan (...) Kayseri ve havalisi halkından olan Müslüman çocuklar Muhacirler (İdaresi) ve belediye yetimhanelerinde barındırılmakta iken 350 kadarı Kayseri Mutasarrıflığı ve Muhacirler Genel Müdürlüğü arasında yapılan haberleşme üzerine iki posta olarak İstanbul'a sevk olunmuş ve bunlardan 130 kadar Müslüman çocuğu buradaki yetimhanelere verilmeyip, Ermeni yetimhanesine gönderildiği ve çocukların milliyetleri hakkındaki yararlı iddiaların ve (...) karma kurul huzurunda yapılan soruşturmaya itibar edilmediğini haber aldım. Bu sebeple ilgili bakanlıktan yetim çocukların mensup oldukları milletin gayrı yerlerde bulunmalarına neden dolayı razı olmakta ve bu konuda ne gibi girişimlerde bulunmakta olduğunun sual edilmesini teklif ederim*[72]."

Rifat Bey'in bu takririne cevap 1 Mart 1920'de Maarif Nazırı Sait Bey tarafından verilmiştir. Buna göre Kayseri Belediyesi bu yetimleri toplamış olmasına rağmen bakımında yetersiz kalmış ve hükümetten yardım istemiştir. Hükümet tarafından İstanbul'a getirilen çocukları Haydarpaşa'da İtilaf askerleri alıp Beyoğlu'nda bir Ermeni kilisesine götürerek burada ayırmışlardır. Sayıları yaklaşık 320'yi bulan bu çocuklardan 200'den fazlası teslim edilmişse de ötekiler Ermeni oldukları gerekçesiyle Patrikhane'ye verilmişlerdir. Ancak bunlardan İslam oldukları belgelerle belirlenenlerin işlemleri hâlâ sürmektedir. Sait Bey'in cevabının ardından Rifat Bey, Sivas ve diğer yerlerde tahkikat yapıldığı ve bununla ilgili belge olduğu halde neden çocukların Ermeni Patrikhanesi'ne gönderildiğini sormuş, Sait Bey konu edilen dört çocuğun kendilerinden kaçtığı gerekçesiyle Patrikhane tarafından istendiğini, bunların gerçekten Müslüman olup olmadığına dair araştırma yapıp eğer öyleyse iade edeceklerini söylediklerini belirtmiştir. Müslüman olduklarının belirli olmasına rağmen çocukların Patrikhane'ye niye verildiğini soran Rifat Bey'e cevaben Maarif Nazırı ilk olarak bu belgelerin ellerine geç ulaştığını ve Müslüman çocukların istenmesinin sürdüğünü ifade etmiştir. Rifat Bey ise bu belgelerin çocukların Patrikhane'ye iadesinden önce Nezaret'te olduğunu ifadeyle bu meselenin Patrikhane tarafından mı, Hükümet tarafından mı araştırılmasının daha doğru olduğunu sorarak milli vazifenin yerine getirilmediğini söylemiştir[73].

---

72 Hurşit Çalıka, *Kurtuluş Savaşı'nda Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları*, İstanbul 1992, s. 65-66.

73 *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, 1 Mart 1336 (1920), Devre: 4, Cilt: 1, s. 303.

Savaştan mağlup çıkan Osmanlı Devleti, Müslüman çocukların kimliğinin belirlenmesi konusunda maalesef sorumluluğu İtilaf güçleri desteğindeki Ermeni Patrikhanesi'ne vermek durumunda kalmıştır. Bunun neticesinde "el konulan çocuklar sonra nelerle karşılaşmışlardır?" sorusuna Rifat Bey'in oğlu Hurşit Çalıka'nın cevabı ise mühim görülmelidir. Hurşit Çalıka, çocukların akıbetleri konusuna binaen, mütareke döneminde Amerikan misyonerlerin birçok yetimi Amerika'ya götürüp Amerikalı olarak yetiştirdiği bilgisinden yola çıkarak bu çocukların da aynı durumla karşılaşmış olabileceği varsayımını ortaya atmıştır[74]. Meclis'te de gündeme getirilen Ermenilerin Müslüman çocukları toplama faaliyetlerini, mağlup bir devletin halkına sahip çıkamaması olarak görmek mümkündür. Bu faaliyete yönelik tepkilerde Kayseri mebusu Rifat Bey'in ismi öne geçse de Ermeniler sadece Kayseri'de değil Anadolu'nun pek çok yerinde Müslüman çocuklara el koymayı sürdürmüşlerdir.

Celal Bayar, Türk çocuklarının toplanıp Ermenileştirilmelerine yönelik uygulamaların İzmir'de de var olduğunu ifade etmiş, İzmir'de görevli Jandarma Yarbay Muhittin Bey'in doğuda görevliyken evlatlık edindiğini, Ermeniler tarafından ailesi katledilen bir Türk çocuğunu Ermeni papazların idaresindeki kampa vermek zorunda kaldığını yazmıştır[75]. Görüldüğü üzere Ermeniler ve İtilaf güçleri sadece kendi halinde yaşayan Müslüman halkın kapısını çalıp ya da zorlayıp çocuklarına el koymamışlar, Türk ordusunun üst subay kademesinde bulunan kişileri de bu konunun içine çekmeye çalışmışlardır. Hatta Ermenilerin çocuk bulmak için gittiği evlerden birisi de Mustafa Kemal Paşa'nın evi olmuştur. İtalyanlarla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evine giden Ermeniler, Paşa'nın Halep'ten gelirken beraberinde Ermeni çocuklar getirip evinde sakladığını iddia etmişler ve bu gerekçeyle de evi aramak istemişlerdir. Neticede böyle bir şeyin gerçekle ilgisi olmadığı anlaşılmış[76] ve Mustafa Kemal Paşa'dan gereken cevabı alan Ermeniler ve koruyucuları, bu evden geldikleri gibi gitmişlerdir. Yine Ermeniler, Arnavutköy'den Binbaşı Süleyman Bey'in, Üsküdar Bağlarbaşı'dan Doktor Kamil Bey'in, Ortaköy'den Mübayaat Komisyonu Reisi Şekip Bey'in ve Makriköy'den Muhafız Bölük Komutanı Mülazım Mehmed Nuri Efendi'nin yanlarında bulunan ve Müslüman olan kızları alıp götürmüşler, bu kızlar başvurulduğu halde yetimhanelerden alınamamışlardır. Akabinde konuyla ilgili Polis Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne 6 Nisan'da bir yazı gönderilmiş ve bu

---

74 Çalıka, *a.g.e.*, s. 66.

75 Bayar, *a.g.e.*, s. 1504.

76 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, Siyasi Hatıralarım, I, İstanbul 1993, s. 228-229.

çocukların yetimhanelerden alınarak kendilerine getirilmesini sağlamaları istenmiştir[77].

Bunun öncesinde 20 Şubat 1919'da da birçok vilayet ve mutasarrıflıktan Müslüman yetim çocukların gayrimüslim sanılıp Hıristiyan unsurların eline geçmesine meydan verilmemesi istendiğini belirtmek gerekir[78]. 3 Mayıs 1919'da İleri Gazetesi'nde "Ermeni Patrikhanesi'ndeki Müslüman Kızlar" başlığı altında verilen haberde birtakım kişiler örnek olarak sunulmuş ve konuya dikkat çekilmiştir. Verilen örneklerden birincisi Çengelköy'de Yüzbaşı Abidin Bey'in yanından alınan ve Müslüman olduğu anlaşılınca üç gün sonra Patrikhane tarafından Polis Müdürlüğü'ne verilen Nimet adlı kızdır. Ayrıca Gevri adlı kız çocuğuna el koyan Papaz Hamayak Efendi, çocuğu İhtiyat Küçük Zabıt Mektebi'ndeki kardeşine bile göstermemiştir. Bunlardan ayrı Nureddin Efendi'nin Afife Canan isimli kızı, Tezkere-i Osmaniye'si olmasına rağmen alınmış; Ortaköy'de oturan Dr. Necip Bey'in yanındaki kız da götürülmüştür[79]. Sultan Süleyman-ı Kanuni Mektebi Başmuallimesi olan Emine Hanım'ın yanındaki Ratıbe bint-i Gabod hakkında da, Kadınlar Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi tarafından Müslüman olduğu resmen beyan edilmesine rağmen, uzun süre tahkikat gerekmiştir[80].

Söylenildiği gibi Ermeniler ve İtilaf güçleri Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu çok iyi değerlendirmişler ve oldukça rahat bir şekilde istediklerini yapabilmişlerdir. Bu durumda asıl perişan olan da ailelerinin elinden zorla alınan Müslüman çocuklar olmuştur. Konuyu farklı bir açıdan değerlendiren Halide Edip Adıvar, Türk ve Ermeni yetimlerinin bu halinin Türklerle azınlıkların arasını iyice açacağını düşünmüştür. Halide Edip'in bu düşüncesine yanıt verense İngiliz Subayı H. Symythe olmuştur. Ona göre Türk ve Ermeni çocukları birbirine kenetlenmiş parmaklar gibidir ve onları birbirinden ayırabilmek için parmakları kesmek gerekmektedir[81]. İngilizler böyle düşündükleri için olsa gerek İtilaf güçleri ve Ermeniler çocukları birbirinden ayırmaya kıyamamışlar ve tüm çocukları Ermeni olarak kabul etmişlerdir.

---

77 Bilgi, a.g.m.

78 Bu yerler Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz ve Van vilayetleri ile Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Teke, Canik, Çatalca, Karahisar-ı Sahib, Kale-i Sultaniye, Karesi, Kayseri, Kütahya, Maraş, Menteşe ve Niğde Mutasarrıflıklarıdır. BOA. DH.ŞFR, nr. 96/248.

79 *İleri*, 3 Mayıs 1335, s. 3.

80 BOA. HR.SYS, nr. 2569/2_9-12.

81 Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1994, s. 49.

Ermenilerin ve destekçilerinin Müslüman çocukları alıkoyması bağlamında, kimliği belirsiz yetimler konusu giderek büyük bir sorun olmaya başlayınca Amerikalılar olaya müdahale etmişler ve Near East Relief'in[82] öncülük etmesiyle Bebek'te Tarafsızhane'yi oluşturmuşlardır. İngiliz Albay H. Smithe'in sorumluluğunda Türk, Ermeni ve Amerikalılardan meydana getirilecek komite, kimliği belirsiz çocuklarla ilgili kararlar vermeyi amaçlamıştır. Komitenin Türk temsilciliğine Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi[83] sekreteri Nezihe Veli Hanım getirilirken Tarafsızhane'nin araştırılması için Halide Edip ve arkadaşlarının görevlendirdiği isimse Nakiye Hanım olmuştur[84]; fakat Nakiye Hanım[85] Türk çocuklarının kayıtları savaşta yandığından veya kaybolduğundan bir şey yapamamış ve görevinden ayrılmıştır[86]. Zaten Tarafsızhane kurulurken resmi makamlardan izin alınmamış ve başından itibaren devletten ayrı hareket edilmiştir. Müslüman evlerinden İtilaf polislerinin desteklemesiyle toplanılan çocuklar Tarafsızhane'ye getirilmekte, buradan da Patrikhane'nin yetimhanesine gönderilmekteydi. İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin Polis Müdüriyeti'ne bildirdiğine göre; Güllü ve Cemile adlı iki kız, ayrıca Yüzbaşı Abidin Bey'in ya-

82 1915'te Osmanlı Devleti'ndeki Amerika büyükelçisi Henry Morgenthau'nun isteği üzerine kurulmuş olan American Committee for Armenian and SyrianRelief (ACASR), I. Dünya Savaşı'nın ardından 1919'da ABD Kongresi'nde alınan kararla faaliyet alanını genişletmiş ve adını Near East Relief (NER) olarak değiştirmiştir. Bu dönemde Near East Relief'in başında William Howard Taft, Charles Evans Hughes ve Elihu Root yer almıştır. 1930'da ise Near East Foundation (NEF) olarak ismini değiştiren NER, Franklin D. Roosevelt ve Allen Dulles tarafından idare edilmiştir. Faaliyetlerini hala sürdüren NEF, 2012'den itibaren yerel topluluklar için Afrika ve Orta Doğu'da çalışmaktadır. Brigette C. Kamsler, Kristen Leigh Southworth, Amy Meverden, *Near East Relief Committee Records 1904-1950*, January 2013, http://library.columbia.edu. Faaliyette bulunduğu yerler Ermenistan, Mısır, Ürdün, Lübnan, Mali, Fas, Sudan ve Filistin'dir. http://www.neareast.org.

83 14 Nisan 1877'de resmen kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde Dr. Besim Ömer Paşa'nın girişimleriyle 1912 yılı başında Hanımlar Merkezi oluşturulmuştur. Merkezin fahri başkanlığına Başkadın Efendi, fiili başkanlığına ise Mahmut Muhtar Paşa'nın eşi Nimet Mahmut Muhtar Hanım seçilmiştir. Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010, s. 12, 46.

84 Atnur, *a.g.e.*, s. 154-155.

85 Nakiye (Elgün) Hanım (1882-1954), Dârulmuallimât'ı bitirmiş, ardından İstanbul'da beş ayrı okulda öğretmenlik, müdür muavinliği ve müdürlük yapmıştır. Nakiye Elgün, II. Meşrutiyet dönemi kadın hareketi içerisinde yer almasının yanı sıra, hayatı boyunca birçok cemiyette aktif olarak rol oynamıştır. 1930'da siyasete atılan Nakiye Hanım, 1930-1935 yılları arasında İstanbul Şehir Meclisi Daimi Encümen Üyeliği'nde bulunmuştur. Kadınlara siyasi haklar verildikten sonra, 1935'te CHP'den milletvekili seçilerek 1946 yılına kadar mecliste üç dönem boyunca Erzurum milletvekili olarak görev yapmıştır. Mustafa Özyürek, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Eğitimci: Nakiye Elgün", *Atatürk Dergisi*, III/2 (Erzurum 2014), s. 29-31. Halide Edip'in yazdığı "Kenan Çobanları" adlı piyesi açtığı okulunda oynatan Nakiye Hanım, ayrıca Sultanahmet Mitingi konuşmacılarındandır. Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul 2007, s. 221.

86 Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 23.

nından alınıp üç gün Patrikhane'de tutulduktan sonra Müslüman olduğu anlaşılıp geri verilen Nimet adlı kız yeniden kaçırılmış, yine Üsküdarlı Papaz Samayan Efendi tarafından alıkonan Cevri isimli kızın Müslüman olduğu tespit edilmiştir. Patrikhane'ye başvurulduğu halde bu çocukların geri alınamadığı belirtilmiştir[87].

Osmanlı Hükümeti'nin elinin kolunun bağlı olduğu, İtilaf Devletleri tarafından desteklenen Ermenilerin evleri basıp çocukları götürdüğü bir ortam oluşmuş ve bir süre sonra Türk halkı da kendi çocuklarının kaçırılıp kapatıldıkları yerleri basmaya başlamıştır. Bu durum karşısında Dahiliye Nezareti, 6 Mayıs 1919'da Hariciye Nezareti'ne olayların içeriğini anlatan ve İtilaf polisleriyle Ermeni gençlerinin tutumlarının[88] engellenmesini, Patrikhane'deki Müslüman çocuklarının kurtarılmasını isteyen bir yazı göndermiş[89], Hariciye Nezareti'nden de Sadaret'e Müslüman çocukların geri alınabilmesi için bir karara varılmasının şart olduğu ifade edilerek emir talep edilmiştir. Zira Ermeniler ve İtilaf polisleri Müslüman evlerini basıp hem kimliği belirsiz olanları, hem de Müslüman oldukları kesin olan çocukları götürmekteydiler[90]. Polis Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne 2 Mayıs'ta gönderilen yazıda da İtilaf Devletlerinin ve Ermenilerin kanunlara uymadıkları, meskenlere el koydukları, kiracıların gelişi güzel evlerinden çıkarıldıkları ve eşyalarının ele geçirildiği, Müslümanların ticaret yapmalarının engellendiği belirtilmiştir. İtilaf güçleri Osmanlı Hükümeti'nin, Osmanlı polisinin ve mahkemelerinin yapması gerekenleri yapmaya başlamış, Müslüman çocukları alıkoymuş ve bunlara Ermeni kimliği vermiştir. İtilaf Devletleriyle diplomasi yoluyla irtibat sağlanırsa Osmanlı Hükümeti'ne hak vereceklerini belirten Polis Müdüriyeti'ne Dahiliye Nezareti'nin cevabı 10 Mayıs 1919'da gelmiştir. Önceki bulguların ve şikâyetlerin Hariciye Nezareti'ne bildirildiği, İtilaf Devletlerine durumu bildirmeden önce polisin daha çok delile ulaşması gerektiği söylenmiştir[91].

İstanbul Polis Umum Müdürü Halil Bey, 22 Mayıs 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, I. Şube'de kimliği şüpheli çocuklarla ve Ermeni yetimlerini gizleyenlerle ilgili şikâyetlerin yapıldığı bir komisyon oluşturulduğu, buraya Patrikhane'nin Çakıryan Efendi'yi gönderdiği, kendisine iyi niyet gösterilerek Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Müessese-i Hayriyesi'ndeki yetim kayıt-

---

87 Türkmen, *a.g.e.*, s. 270; Atnur, *a.g.e.*, s. 156.
88 Çocuklara el koyma hususunda özellikle "coşkun ve eşkıya ruhlu Ermeni gençler" rol almışlar ve Ermeni Patrikhanesinin de desteğiyle Türk kadınlarına yönelik tacizlere yeltenerek Türk çocuklarını kaçırmışlardır. Türkmen, *a.g.e.*, s. 271.
89 BOA. DH.KMS, nr. 52–2/79.
90 Atnur, *a.g.e.*, s. 157.
91 BOA. DH.KMS, nr. 52–2/79.

larını gösteren defterin verildiği ama üç aydır alınamadığı belirtilmiştir. Ayrıca I. Şube'nin çalışmalarına rağmen Müslüman çocuklarının Ermeniler tarafından alınıp Patrikhane'ye gönderilmesinin süregelmesinin iki milletin arasını iyice açacağı ve Beyoğlu'ndaki Tarafsızhane'nin çalışmalarının sorunu çözemeyeceği, buraya artık 20 yaşın üzerindekilerin de getirildiği yazılmıştır. Örnek olarak Kadıköy'de "Gençlik Vahdeti" dergisinin müdürü Ali Yekta Bey'in nikâhlı eşi Necmiye ve 20 yaşlarındaki evlatlığı Hayriye Hanımların[92] buraya gönderildiği, kendilerini almak isteyen Yekta Bey'e orada olmadıklarının söylendiği bildirilmiştir. Tarafsızhane'deki komisyonda bulunan Sadiye Hanım, Şişli Komiser Muavinliği'ne bir çocuğun Hıristiyanlaştırılarak Ruhbanhane'ye gönderildiğini, kendisine oradaki görevinin sadece oturmak olduğu söylendiğini ileterek hükümetin bu çocuklara ve kendisine destek vermesini istemiştir. Ruhbanhane'ye gönderilen çocukları bir yere götürmeyeceklerini Nezihe Hanım'a ve Amerikalıya söylemelerine rağmen bir çocuğun orada olmadığını ifade eden Sadiye Hanım, Dahiliye Nezareti'nin tedbir almasını, yoksa bu görevi bırakacağını yazmıştır[93]. Sadiye Hanım'ın ifadesinde şunlar da yer almaktadır:

"*…Bu gece bir çocuk Hıristiyanlaştırıldı. Bugün bir çocuk karşıdaki bir Ermeni haneye gönderildi. Bu duruma itiraz edersem amirane bir tavırla vazifemin bu evde oturmaktan ibaret olduğu söylenmektedir. Eğer hükümet görevime destek olmayacak ise bu bedbaht masumların Hıristiyan olmaları kabul edilmiş ise bu evde bulunmama ve vicdan azabı ile her dakika kalben kan ağlamaya lüzum kalmamış demektir*[94]."

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nin harekete geçtiğini görmekteyiz. Nitekim 24 Mayıs'ta Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, Sadaret'e gönderdiği yazıda tehcir esnasında insaniyetle Müslüman ailelerin yanlarına aldıkları Ermeni çocuklarının Mütareke sonrası Patrikhane'ye geri verildiğini, kimliği belirsiz olanların belirlenmesi için Patrikhane'nin memurunun da görevli olduğu bir komisyonun oluşturulduğunu söylemiştir. Belgenin devamında devletin bu faaliyetlerine rağmen Ermenilerin İslam hanelerine girip Müslüman kızları alarak Patrikhane'ye veya Şişli'deki Tarafsızhane'ye götürdüklerini, Müslüman oldukları anlaşılanla-

92 Zekeriya Türkmen'in çalışmasında Necmiye ve Hayriye Hanımların Ali Yekta Bey'in kızları olduğu, İngiliz Sefareti'nden Mr. Gulit Şemtil'in bu kızların Müslüman Türk olduğunu kabul ettiği ancak yine de din değiştirdikleri söylenerek bu iki hanımın geri verilmediği ifade edilmektedir. Türkmen, *a.g.e.*, s. 272.

93 BOA. DH.KMS, nr. 52–2/79.

94 Türkmen, *a.g.e.*, s. 272.

rın İngilizler izin verdiği için bırakıldığını, Çakıryan Efendi'nin Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'ndeki yetimlerin kayıt defterini alıp tahrif ettiğini ve geri vermediğini, Tarafsızhane'ye hükümetin gönderdiği Nezihe Hanım'ın görevini yapmasına izin verilmediğini anlatan Ali Kemal Bey, bu konuları Sadaret'in etraflıca düşünüp bir karar vermesini istemiştir[95].

Çakıryan Efendi'nin Ermenilerin uğradığı nüfus kaybını gidermek adına Müslüman çocuklara el koyarak nüfus açığını kapatmaya çalışması ve ailelerinden zorla alınan bu çocukları Hıristiyanlaştırmaya yönelik çaba sarf etmesi de Polis Müdürlüğü kayıtlarında yer almaktadır. Ali Kemal Bey'in çocukların kaçırılması konusu ile ilgili olarak Meclis-i Vükela'nın toplanmasına yönelik bir talebinin de olduğunu ifade etmek gerekir. Bu doğrultuda 28 Mayıs 1919'da Meclis-i Vükela'nın konuyla ilgili toplandığını söyleyelim. Gerçekleşen görüşme neticesinde İstanbul'daki saldırgan tutum içinde Ermeni ve Rum çocukların bile rol oynadığı, Türk çocuklarına sürekli saldırarak taşladıkları söylenmiş, bunların zabıta ve polis tarafından önlenmesi, Dahiliye ile Adliye ve Mezahip Nezaretleri'nin de konuyu araştırarak Patrikhanelerin uyarılması lüzumu görülmüştür[96].

İleri Gazetesi 2 Haziran 1919'da "Patrikhane'de Dayak Yiyen Çocuklar" başlıklı bir haber yapmış ve gazete tarafından Patrikhane'ye gönderilen muhabirin ifadeleri doğrultusunda, çocukların Ermeni olmayı kabullenmeleri için dayak yedikleri ve bedenlerinde morluklar olduğu öğrenilmiştir. Habere göre çocuklara Müslümanların hepsinin öldürüldüğü, tek çarelerinin Ermeni olmak olduğu, bunu kabul etmezlerse ölecekleri söylenmiştir. Baskıya maruz kalanlardan yalnızca 42'sinin Müslüman diye yetimhaneye gönderildiği de ifade edilmiş ve bu çocukları muayene eden doktor bir kısmının hastaneye kaldırılmasını istemiştir. Bu durum karşısında ne gibi bir önlem alınacağı da hükümete sorulmuştur[97]. Aynı tarihte Ermeni Patriği Zaven Efendi Dahiliye Nezareti'ne bir yazı gönderip hem Türkçe gazetelerdeki haberlerden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş, hem de Polis Müdürlüğü'nden şikâyetçi olarak bu şekilde giderse hoş olmayan olayların çıkabileceğini ifade etmiştir[98]. Zaven Efendi'nin yazısına baktığımızda Patrikhane'ye teslim edilmiş ve durumları özel bir heyet tarafından incelenmiş 120 yetim olduğu, bu çocuklarla ilgili Türkçe gazetelerin Türkleri kışkırtıcı mahiyette haberler

---

95 BOA. DH.KMS, nr. 52-2/79.
96 Türkmen, *a.g.e.*, s. 272-273.
97 *İleri*, 2 Haziran 1335, s. 3.
98 BOA. DH.KMS, nr. 52-2/79.

yaptığı belirtilerek duyulan hoşnutsuzluğun dile getirildiği görülecektir[99]. Zaven Efendi'nin yazısı kısa süre içinde Patrikhane'nin protestosu olarak gazeteler tarafından lanse edilmiştir. İleri'de çıkan "Ermeni Patrikhanesi'ndeki Müslüman Çocuklar" başlıklı yazıda Zaven Efendi'nin yazısına cevap verilerek Müslüman çocukların dayak yedikleri ve bunu inkâr etmenin çok garip olduğu söylenmiş ve şunlar eklenmiştir:

"*…Bir buçuk ay evvel Kadıköyü'nden alınan ve yirmi iki yaşında olan Cemile Hayriye Hanım dahi el'an Ermeniler tarafından alıkonulmakta ve cebr ve tazyik edilmektedir. Zavallı Hayriye Hanım üç gün evvel bulunduğu Agob (…) Efendi'nin Şişli'deki hanesinden alınarak Makriköy Ermeni Mektebi'ne gönderilmiştir. Bu hanım katiyen bitarafhaneye gönderilmemiş ve memure Nezihe Hanım tarafından isticvab edilmemiştir. Bilmiyoruz, Ermeni Patrikhanesi bunlara ne cevap verebilecektir? Yoksa bunlar da mı doğru değildir*[100]?"

Ermeni oldukları gerekçesiyle İstanbul'a getirilen çocuklarla ilgili bir kayıt da 15 Temmuz 1919 tarihlidir. Buna göre Bursa'dan gelen bir kişinin dört Müslüman kızı kaçırdığına dair ihbar alınmış, polisin yakaladığı Ermeni, kızları Bursa'daki Amerikan misyonundan İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne götürdüğünü anlatmıştır. Kayseri, Trabzon, Sungurlu ve Erzurumlu olan kızlar, Türk olduklarını da söylemişlerdir. Yine de sonrasında bir problemin çıkmaması için bu kızların kimlikleriyle ilgili çalışma yapılmıştır[101]. Dahiliye Nezareti, İstanbul'daki çalışmaların sürekli kendileri aleyhinde neticelenmesinden dolayı sorunu Anadolu'da çözmeyi uygun görmüş ve bu doğrultuda 23 Eylül 1919'da Kayseri Mutasarrıflığı'na bir yazı göndermiştir. Buna göre Kayseri Darüleytamı'nda bulunan, Rus işgali ve Ermeni zulmünden batıya kaçan Müslüman ailelerin çocukları için İstanbul Darüleytam'larında yer ayarlanmıştı. Ama bunların Müslüman olduklarına dair bir defter hazırlanıp bu defter Kayseri'deki İtilaf güçlerinin temsilcisine onaylatılmalı, çocuklar bu defterle beraber özel memurun gözetiminde İstanbul'a gönderilmeliydi[102]. Devlet bu tutumuyla Ermenilerin bu işte İtilaf Devletlerinden destek aldığını görmezden gelir bir tavra bürünmüştür. Oysaki İtilaf güçleri yanlarında olmasa Ermeniler bu kadarını kendi başlarına yapamazlardı. Dolayısıyla Anadolu'daki temsilcilerine onaylatılan bir belge ile İstanbul'daki durumu düzeltmeye kalkışmak bir çözüm olmamıştır. Çünkü her

---

99 Türkmen, *a.g.e.*, s. 273-274.
100 *İleri*, 6 Haziran 1335, s. 1.
101 Atnur, *a.g.e.*,163-164.
102 Atnur, *a.g.e.*, s. 164.

şey İtilaf Devletlerinin denetiminde gerçekleşmiştir. Hatta İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Webb 2 Aralık 1919 tarihli raporunda gündemin en önemli üç meselesinden bahsetmiştir. Webb'e göre bunlardan ikisi asayişin olmaması ve halktaki silahların toplanmasıydı. Üçüncüsü ise Ermeni kızlarının kurtarılması meselesiydi[103].

7 Aralık 1919'da Adana Merkez Müftülüğü'nün kaleme aldığı yazıda konu ile ilgili olarak Müslümanların elindeki Müslüman çocuklara el konulduğu, yapılan girişimlerle büyük bir kısmının geri alınabildiği ancak bir bölümünün Ermenilerin elinde kaldığı ifade edilmiştir[104]. Bu tarz şikayetlerde 1920 itibariyle bir azalma görülmekle beraber sorunun tamamen bittiğini söyleyemeyiz. Örneğin 25 Ocak 1920'de Düzce'de Abaza Hasan Bey'in oğlu Arif Bey, iki Ermeni kızını, bunların Yüzbaşı Adil Bey'in kızları olduğunu ileri sürerek İzmit Ermeni Yetimhanesi'nden kaçırmıştır. Ermenilerse bahsi geçen kızların Ermeni olduğu konusunda diretmiştir. Olayın çözülmesi için Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri ile Sadaret makamı devreye girmiştir. Bundan ayrı Ermeni oldukları iddia edilerek yetimhanelerden alınan çocuklarla ilgili bir problem de araştırma sonucu Türk olduğu tespitiyle geri getirilen çocuk sayısının sadece 42 olarak gösterilmesi olmuştur. Ayrıca çocuklardan 14'ünün Ermeni olduğu gerekçesiyle ismi değiştirilmiştir. Bu şekilde Kayseri'den getirilen 174 Müslüman çocuğa da Ermenice isimler verilmiş ve gerçek kimlikleri gizlenmiştir[105]. Anadolu'dan getirilip İstanbul'daki 7 şubeli Darüleytam'a yerleştirilen çocuklardan bazıları daha Haydarpaşa'dayken Ermeni oldukları iddiasıyla alınıp götürülmüştür. Öyle ki 8.000 yetimin kayıtlı olduğu yetimhanenin mevcudu 2.500'e düşmüştür. Sadece Arnavutköy'deki Kız Ermeni Yetimhanesi'nde 1920'de Türk evlerinden alınıp buraya getirilen on dört ila on sekiz yaş arası 90 genç kız olduğunu söyleyen Clarence Richard Johnson, Ermeni ailelerin de evlerinde yetim kız çocuklarına baktıklarını belirtmiştir[106]. Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti içinde özellikle Ermeniler arasında evlatlık edinme oldukça yaygın ve eski bir durumdur. Eşi İstanbul'da İngiliz elçisi olan Lady Mary Wortley Montagu, 1718'in Mayıs ayında bir kontese gönderdiği mektupta bu durumu anlatmış ve Osmanlı yasalarında çocuğu olmayan ailelerin

[103] Bilgi, a.g.m.

[104] Stanford J. Shaw, "Ermeni Lejyonu ve Kilikya'daki Ermeni Topluluğunu Tahribatı", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s. 157.

[105] Atnur, *a.g.e.*, s. 166.

[106] Ferhunde Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'nun Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 110-113.

servetlerinin devlet hazinesine aktarıldığını, bunu önlemek isteyenlerin fakir ailelerin çocuklarını evlat edindiklerini ifade etmiştir[107]. Yine Türk kızlarının işgalci güçlerin subaylarına sunulmaları, çocuklara el konulmasına yönelik faaliyetlerinde misyoner okullarının merkez olarak kullanıldığı da bu mesele bağlamında söylenilmesi gereken hususlardır[108].

Türk çocuklarının alıkonulmasıyla ilgili devletin bir çalışması da 1921 yılı sonunda olmuştur. 25 Aralık 1921'de Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Şeyhülislam Mehmet Nuri Efendi'ye gönderdiği yazıda evlerinden alınan Türk kızlarının Patrikhane'ye ve yetimhanelere verildiğine, bazılarının ise Hıristiyan ailelere hizmetçi olarak gittiğine yönelik şikâyetlerin arttığını söyleyerek bu konunun araştırılmasını istemiştir. 2 Ocak 1922'de Şeyhülislamlığın verdiği cevapta bu bilgiler doğrulanmış, ayrıca çocuklarına el konulan ailelerin Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'ye[109] başvurup yardım istedikleri de ilave edilmiştir[110]. Şeyhülislam Mehmet Nuri Efendi'nin cevabının ekinde el konulan Müslüman çocuklardan dördü hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre yaklaşık 12 yaşında olan Süleyman isimli bir çocuğun Büyükada'daki Ermeni Yetimhanesi'nde, yine 12 yaşında olan Latife'nin ise Beşiktaş Köyiçi Rum Kızlar Yetimhanesi'nde olduğu dilekçe ile belirtilmiştir. Ayrıca 16 yaşındaki Nesibe ve 8 yaşındaki Nuriye'nin bulundukları yerin belli olmadığı da bu belgelerde yer almaktadır[111].

20 Şubat 1922'de İngiltere Fevkalade Komiserliği, Hariciye Nezareti'ne; Rum ve Ermeni Yetimhanelerine gönderilen Müslüman kızları için oldukça tarafsız bir şekilde inceleme yapılacağı ve Müslümanlığı kesin olanların ailelerine teslim edileceğine yönelik bir teminat sunmuştur. Ancak Anadolu'nun kurtuluş mücadelesinde artık sona gelinmiş, Osmanlı İstanbul'da hapsedilmiştir. Dolayısıyla bu güvencenin bir değeri olmamıştır. Zaten Ermeniler Mondros Mütarekesi'nden bu yana devam eden faaliyetleriyle amaçlarına ulaşmış, çok

---

107 Hasan Baktır, "Lady Mary Wortley Montagu'nun Türkiye Mektupları'nda Osmanlı Ermenileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 303.

108 Türkmen, *a.g.e.*, s. 274.

109 Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye Meşîhat-ı İslâmiye, "bünyesinde İslâm'ın yüce faziletlerini neşir ve tamim, dini müesseselerin iyi bir şekilde korunması, medreselerin ıslahı gibi önemli hedeflere ulaşma ve çalışmaları takip için merkez ve taşrada faaliyet gösterecek bir müessesenin oluşturulması" amacıyla 5 Mart 1918'de kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriye Akman, *Dâru'l,Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918-1922)*, Ankara Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları ABD Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 39-40.

110 Bilgi, a.g.m.

111 Türkmen, *a.g.e.*, s. 275-277.

sayıda Müslüman çocuğuna Ermeni kimliğini vermişlerdir[112]. Ermeni kimliği verilenler, Ermeni çocuklarla birlikte İngiltere, Fransa ve ABD'nin misyonerlik kuruluşları tarafından yurt dışına çıkarılmışlardır. Özellikle Relief ve Lord Mayor's Fund bu faaliyette önemli rol oynamışlardır. İlk olarak 1920'de üç bin çocuk Çukurova'dan Kıbrıs'a[113] gönderilmiş, ancak bakımlarıyla baş edilemeyince 1921'de İstanbul'a getirilmiş ve şehrin dışındaki barakalara yerleştirilmişlerdir. Ayrıca Adana, Maraş, Urfa, Malatya, Harput, Tarsus, Mersin ve Mardin'deki çocuklar Suriye'ye[114] gönderilmişlerdir. Yalnızca Malatya ve Harput'un iç kesimlerinden toplam 5.312 çocuk nakledilmiştir. Bu bölgenin daha alt kısmındansa çoğu Ermeni sekiz bin yetim Suriye'ye gönderilmiştir[115]. Bu sevkte bir yılda gönderilen çocuk sayısı on iki bine ulaşmış, küçük çocuklar eşek, at veya deve sırtında yolculuk ederken daha büyükler yaya olarak Suriye'ye geçmişlerdir. Bu bağlamda Suriye'de oluşturulan Ermeni Ocağı'nın ve Ermeni Çocuk Evi'nin[116] araştırılması belki de konunun devamının getirilmesi yönünden sağlıklı bir adım olacaktır. Dolayısıyla buradaki çocukların Ermeni olup olmadıklarının tespit edilmesi, mühim görülmelidir.

---

112 Atnur, *a.g.e.*, s. 171.

113 Tehcirden muaf olan Ermeni çocuklar için 1915 sonrasında Kıbrıs'ta Mısır doğumlu tütün tüccarı Krikor ve Garabed Melkonyan kardeşler ile Melikyan ve Ououzonian ailesinin maddi destek sağladığı Melkonyan Enstitüsü kurulmuştur. Lefkoşa'da kurulan bu okulu ABD'deki Armenian General Benevolent Union/Ermeni Genel İyiniyet Birliği faaliyete geçirmiştir. Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna Kesitsel Bir Bakış: 1915-1963", *TESAM Akademisi Dergisi*, sayı 2 (Ocak 2015), s. 72-73.

114 1921'de Near East Relief, Urfa'daki hastanenin yönetici olan İsviçreli Jakob Künzler'den Harput, Malatya, Mardin, Diyarbakır ve Urfa'nın yetimlerinin Suriye'ye gönderilmesi faaliyetini örgütlemesini istemiştir. Kılıç, *a.g.e.*, s. 53-54. Mary Caroline Holmes, İsviçreli misyonerler Bay ve Bayan Kunzler'in iki yüz yetim ve öksüz topladığından bahsetmektedir. Mary Carolin Holmes, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 23.

115 "1922'de sadece Urfa, Harput, Diyarbakır ve Mardin bölgelerinden Suriye'ye sevk edilen 7.000 yetim çocuk Amerika ve İsviçreliler tarafından koruma altına alınmıştı". Kılıç, *a.g.e.*, s. 92-93.

116 Konu ile ilgili olarak bkz. Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 271-273.

Resim 4-5
Halep Ermeni Çocuk Evi'ndeki öğrenciler (1923)
(Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 274, 276)

Batıdaki çocuklarsa Yunanistan'a gönderilmiş[117], 1922 sonunda Yunanistan'a 15.644[118] çocuk gitmiştir. Orta Anadolu'dan da aynı şekilde Yunanistan'a göç olmuş, Sivas'taki çocuklar Samsun ve İstanbul yoluyla Atina ve Korfu'ya sevk edilmişlerdir. 1923 sonrasında bu çocukların sayısı o kadar artmıştır ki bunlardan 2.500'den fazlası İskenderiye ve Kahire'ye, 1.500'ü Fransa'ya geçirilmiştir. Zaman içinde çocuklar ABD, SSCB ve Batı Avrupa'ya da götürülmüşlerdir[119]. Bu çocuklardan kaç tanesinin Müslüman olduğu bilinmemektedir. Ancak bununla ilgili bir yazışma 1922 sonunda Fevzi Paşa ile Refet Paşa arasında yaşanmıştır. Buna göre; 2 Aralık 1922'de Fevzi Paşa tarafından Refet Paşa'ya ve Heyet-i Vekile'ye gönderilen yazıda Relief yani Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti'nin İstanbul'dan götürdüğü çocukların içinde, önceden zorla el konulmuş yaklaşık bin Müslüman çocuğun da olduğu ve bunların ayrılmasının gerektiği ifade edilmiştir[120]. Refet Paşa'nın verdiği yanıtta konuyla ilgili olarak önceden Ermeni Kapıkethüdası ile yapılan çalışmada çocuklardan yaklaşık ellisinin ayrıldığı ancak bunlardan yalnızca birinin Müslüman olduğunu söylediği, işlemlerin hala devam ettiği belirtilmiştir[121].

Yaşadıkları olaylar düşünülecek olursa çocuklardan kaçının Müslüman olduğunu söyleyebileceği merak konusudur ve gerçek kimliklerini söyleyemedikleri ihtimalleri de yüksektir. Örneğin Ermeniler tarafından alıkonan çocuklardan birisi olan Trabzonlu İbrahim, Müslüman olduğunu söyleyemediği için önce Batum'a ve oradan da Tiflis'e götürülmüş, burada geçirdiği üç yılın sonunda beş yüz Ermeni çocukla birlikte Kars'a getirilmiş ve Amerikan Yetimhanesi'ne verilmiştir. Buradayken karakola Müslüman olduğunu anlatabilen on dört yaşındaki İbrahim'in durumunu Kars Vali Vekili, Kazım Karabekir Paşa'ya bildirerek çocuğun Kolordu Mektebi'ne alınmasını istemiştir. Ayrıca yine Amerikan Yetimhanesi'ndeki iki Müslüman çocuğun da buradan alınması talep edilmiştir[122]. Karabekir'in anılarına baktığımızda Kars'ın alınması ve Gümrü'nün işgali sonrasında Kars'ta altı bin, Gümrü'de on bin Ermeni çocuğunun Amerikalılar tarafından yetiştirildiğini, Kars'taki çocuklar arasında yüz kadar Türk çocuğun

[117] Amerikan Yakın Doğu Cemiyeti Tarsus'tan da Yunanistan'a çocuk sevki yapmıştır. Selahattin Sert, *Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Kilikya 1918-1922*, İstanbul 2005, s. 483.

[118] 16 Kasım 1922'de Refet Paşa'nın Heyet-i Vekile'ye çektiği telgrafta Türkiye'den giden 1.800 Ermeni yetimin Yunanistan'a vardığı bildirilmiştir. BCA. BKK, 030.10.108.709.7.

[119] Atnur, *a.g.e.*, s. 210-288.

[120] BCA. BKK, 030.10.206.406.6.

[121] BCA. BKK, 030.10.108.709.7.3.

[122] BOA. HR.SYS, 2878-11.

olduğunu öğrenmekteyiz. Karabekir Paşa, içlerinden kaçıp gelen ve yaşı biraz daha büyük olan birinin haber vermesiyle durumu öğrendiklerini, sonrasında künyelerini tespit ettiklerini ve Amerikalı müdürle anlaşarak resmi protokol ile Türk oldukları kesin olan yüz çocuğu aldıklarını anlatmaktadır[123].

Sonuç

Osmanlı Devleti içinde asırlardır süre gelen birlikte yaşama olgusunu imha eden Batılı Devletler, özellikle gayrimüslim toplulukları kendi emelleri çerçevesinde kışkırtmışlar ve devletin yıkılma sürecinde etkin rol oynamışlardır. Devlet kurma hayalinin aşılandığı son gayrimüslim topluluk Ermeniler olmuştur. Ermenilerin bu amaç uğrunda başlattıkları ihanet, I. Dünya Savaşı süresince ayyuka çıkmış, Müslüman halkı çoluk çocuk demeden katletmişlerdir. Bu durum karşısında "Osmanlı Barışı" etiketine sadık kalan Osmanlı Devleti, geçici süreli ve olayları yatıştırma amaçlı olarak kargaşayı yaratan Ermenileri iskâna sevk etmiştir. Bu sevk esnasında Ermeni çocuklarına devlet ve toplum olarak sahip çıkılmıştır. Ancak tehcirden geri dönüşle birlikte başka bir problem gündeme gelmiş ve çocuklarını geri alma faaliyetine girişen Ermeniler ile onların yanından ayrılmayan İtilaf güçleri Müslüman ailelerin çocuklarına da el koymuşlardır. Bu bağlamda savaşın mağlup devletlerinden olan Osmanlı Devleti, yine de bu konuyla ilgili olarak direniş göstermişse de pek başarı sağlamıştır denilemez. Aynı şekilde aileler de kendilerinden alınan çocukları için bir şey yapamamışlar, gösterdikleri çaba maalesef genel itibariyle sonuçsuz kalmıştır. Toplanan bu çocuklar Ermeni oldukları gerekçesiyle Patrikhane'ye yahut misyoner kuruluşlara ve yetimhanelere yerleştirilmişlerdir. Burada zorla Hıristiyanlaştırılmaya çalışılan çocuklardan bir kısmı ailelerine kavuşabilmişken diğerleri Ermeni çocuklarla birlikte Anadolu'dan götürülmüşlerdir. Yunanistan, Batı Avrupa, SSCB, ABD, Suriye, Mısır gibi ülkelere götürülen bu çocuklardan kaçının Müslüman olduğu bilinmemektedir, götürülen çocuklarla ilgili faaliyetler meçhuldür. Ancak Ermenileştirme ve Hıristiyanlaştırma çalışmaları göz önünde bulundurulacak olursa bu çocukların özlerini, köklerini unutmuş olduklarını tahmin etmek zor olmasa gerektir.

123 Kazım Karabekir, *Çocuk Davamız*, haz. Faruk Özerengin, I, İstanbul 1995, s. 74.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt) Arşivi

BDH (Birinci Dünya Harbi).

Albüm No: 4, Fotoğraf No: 73; 60.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BKK (Bakanlar Kurulu Kararları).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO).

Dahiliye Nezareti Evrakı

Kalem-i Mahsus (DH.KMS).

Siyasi (DH.SYS).

Şifre Kalemi (DH.ŞFR).

Hariciye Nezareti Evrakı

Mütenevvia (HR.MÜ)

Siyasi (HR.SYS).

Meclis-i Vâlâ (MV).

Gazeteler

Ati.

İleri.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, 16 Şubat 1336 (1920) Devre: 4, Cilt: 1, s. 103-104.

Yayınlar

Adıvar, Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul 2007.

Adıvar, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1994.

Akman, Zekeriye, *Dâru'l,Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918-1922)*, Ankara Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları ABD Doktora Tezi, Ankara 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, I-II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Atnur, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005.

Babacan, Hasan, "Ermeni Dul ve Yetimleri ile Osmanlı Devleti'nin Bunlara Karşı Takip Ettiği Politikalar", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 271-292.

Bakar, Bülent, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*,

XXI/62, (Ağustos 2005), s. 569-589.

Baktır, Hasan, "Lady Mary Wortley Montagu'nun Türkiye Mektupları'nda Osmanlı Ermenileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 295-313.

Bayar, Celal, *Ben De Yazdım Milli Mücadele'ye Giriş*, V, İstanbul 1967.

Beyoğlu, Süleyman, "Ermeni Tehciri ve İhtida", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 6 (2012), s. 1-18.

Bilgi, Nejdet, "İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 27-28 (2007), s. 49-83.

Çalıka, Hurşit, *Kurtuluş Savaşı'nda Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları*, İstanbul 1992.

Çapa, Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010.

Derman, Giray Saynur, "Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi", *Yeni Türkiye*, VIII/78 (2015), s. 602-637.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, İstanbul 1332.

Eyice, Semavi, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası*, XIV, İstanbul 1965, s. 199-216.

Eyicil, Ahmet, "I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi", *Belleten*, LXVII/250 (Aralık 2003), s. 911-947.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2005.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2007.

Holmes, Mary Caroline, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005.

Kamsler, Brigette C., *Kristen Leigh Southworth, Amy Meverden, Near East Relief Committee Records, 1904-1950*, January 2013.

Karabekir, Kazım, *Çocuk Davamız*, haz. Faruk Özerengin, I, İstanbul 1995.

Keser, Ulvi, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna Kesitsel Bir Bakış: 1915-1963", *TESAM Akademisi Dergisi*, sayı 2 (Ocak 2015), s. 51-88.

Kevorkian, Raymond - Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2012.

Kılıç, Selami, *Ermeni Sorunu ve Almanya-Türk ve Alman Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul 2007.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni*, *Siyasi Hatıralarım*, I, İstanbul 1993.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 14, Ankara 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 91, Ankara 2007.

Özbay, Ferhunde, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'nun Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler,* ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 105-118.

Özdemir, Hikmet, "Türk-Ermeni İhtilafının Geometrisi", *Psiko-Politik Bir Yaklaşım İle Türk-Ermeni İlişkileri*, der. Baher Senem Çevik Ersaydı - Abdülkadir Çevik, Uşak 2011, s. 96-110.

Özyürek, Mustafa, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Eğitimci: Nakiye Elgün", *Atatürk Dergisi*, III/2 (Erzurum 2014), s. 29-46.

Perinçek, Mehmet, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015.

Sarıkaya, Makbule, "Savaş Yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Çocuk Sağlığı Konusundaki Hedef ve Faaliyetleri", *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler,* ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 33-47.

Sarınay, Yusuf, "24 Nisan 1915'te Ne Oldu?", *Yeni Türkiye,* II/61 (2014), s. 1618-1630.

Sert, Selahattin, *Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Kilikya 1918-1922*, İstanbul 2005.

Shaw, Stanford J., "Ermeni Lejyonu ve Kilikya'daki Ermeni Topluluğunu Tahribatı", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s. 149-194.

Sonyel, Salahi R. ,*Türk-Ermeni Çıkmazı/Barışma Ümitleri*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları, Londra 2007.

Şimşir, Bilal, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005.

Tosun, Ramazan, *Ermeni Tehcirinde Konya*, Palet Yayınları, Konya 2015.

Türkmen, Zekeriya, "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması", *KÖK Araştırmalar*, II/2, Ankara Güz 2000, s. 265-283.

İnternet Kaynakları

http://www.neareast.org.

http://istanbulturizmmerkezleri.org.

www.eraren.org.

http://library.columbia.edu.